

**ΟΙ ΚΟΙΝΕΣ ΒΑΣΕΙΣ
ΤΩΝ ΕΥΡΩΠΑΪΚΩΝ ΑΣΤΙΚΩΝ ΚΩΔΙΚΟΠΟΙΗΣΕΩΝ ΚΑΙ
Ο ΕΠΙΚΕΙΜΕΝΟΣ ΝΕΟΣ ΑΣΤΙΚΟΣ ΚΩΔΙΚΑΣ ΣΤΗΝ ΟΥΓΓΑΡΙΑ ***

Gábor Hamza

Καθηγητής στο Eötvös Loránd Πανεπιστήμιο της Βουδαπέστης

I. Γενική εποπτεία

1. Στις περισσότερες χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης οι βαθιές πολιτικές και κοινωνικοοικονομικές αλλαγές που συνόδευσαν τον 2ο παγκόσμιο πόλεμο δεν κατάφεραν να εξαφανίσουν την υπεραιωνόβια νομική παράδοση, που με κάποιο τρόπο εξακολούθησε να επιβιώνει. Στην ειδική νομική βιβλιογραφία δεν τονίζεται πράγματι ιδιαίτερα το γεγονός ότι πρωτίστως διαμέσου της *peregrinatio academia iuristarum* οι κοινές νομικές παραδόσεις, τόσο σε ό,τι αφορά το περιεχόμενο των κανόνων της έννομης τάξης όσο και σε επίπεδο νομικής θεωρίας εξακολούθησαν να είναι παρούσες, φυσικά όχι στην ίδια ένταση. Σε αυτό συνέβαλε πρωτίστως η αδιάκοπη διδασκαλία και θεραπεία του ρωμαϊκού δικαίου. Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει ακόμη και για χώρες (όπως η Ουγγαρία ή η Πολωνία), στις οποίες το δίκαιο αυτό (*ius Romanum* ή και *ius Romanorum*) δεν αποτέλεσε κατά κυριολεξία αντικείμενο μιας *in complexu* ή *in globo* επεξεργασίας και υποδοχής, σε αντίθεση για παράδειγμα με τη Γερμανία, όπου το ρωμαϊκό δίκαιο από το 1495 μέ-

* Διάλεξη στο πλαίσιο του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών του Τομέα Ιδιωτικού Δικαίου της Νομικής ΔΠΘ στο μάθημα Ειδικά Θέματα Αστικού Δικαίου.

Τη μετάφραση του πρωτότυπου κειμένου από τη γερμανική γλώσσα επιμελήθηκε ο επίκουρος καθηγητής της Νομικής Σχολής Θράκης κ. *Απόστολος Χελιδόνης*, η προσφώνηση του οποίου, μαζί με το ξενόγλωσσο κείμενο, παρατίθεται στο τέλος του τεύχους, σελ. 196 επ.

Ο κ. Gábor Hamza γεννήθηκε στις 22 Φεβρουαρίου 1949 στη Βουδαπέστη. Το 1969 ολοκλήρωσε τις σπουδές του στο *Humanistisches Gymnasium* στην ίδια πόλη. Από το 1967 έως το 1972 σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Eötvös Loránd της Βουδαπέστης. Το 1973 έλαβε τον τίτλο του διδάκτορα (*Sub auspiciis Praesentis publicae*). Από το 1972 έως το 1977 ήταν βοηθός στο ίδιο πανεπιστήμιο. Το 1979 ολοκλήρωσε την υφηγεσία του. Από το 1984 έως το 1987 δίδαξε εκεί ως επιμελητής. Από τον Ιούλιο του 1984 είναι τακτικός καθηγητής του εν λόγω Πανεπιστημίου. Από το 1985 είναι επίσης διευθυντής Ινστιτούτου. Το 2004 έγινε μέλος της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών. Οι σημαντικότερες μονογραφίες του είναι: *Ersatzung in der römischen Kaiserzeit*, 1973· *Die gewillkürte Stellvertretung*, 1979· *Rechtsvergleichung und die griechisch-römische Antike*, 1983· *Comparative Law and Antiquity*, 1991· *Stephan der Heilige und Europa*, 1991· *Studien über István Werbőczy*, 2001· *Ungarische Rechtsgelehrte - Erster Band* (στα ουγγρικά), 1999· *Stephan der Heilige*, 2η επέξεργ. εκδ., 2001· *Ungarische Rechtsgelehrte - Zweiter Band* (στα ουγγρικά), 2001· *Die Entwicklung des Privatrechts auf römisch-rechtlicher Grundlage unter besonderer Berücksichtigung der Rechtsentwicklung in Deutschland, Österreich, der Schweiz und Ungarn*, 2002· *Le développement du droit privé européen*, 2005· *Wege der Entwicklung des Privatrechts in Europa*, 2007. Έχει συγγράψει επίσης πλήθος άρθρα σε ουγγρικά και ξενόγλωσσα νομικά περιοδικά.

σω της νομολογιακής πράξης των φεουδαρχικών δικαστηρίων ίσχυσε ως δευτερογενής πηγή του δικαίου.

Δεν θα πρέπει παράλληλα να παραβλέψει κανείς και την επίδραση που άσκησε το βυζαντινορωμαϊκό δίκαιο (*ius Graeco-Romanum*) πρωτίστως στη Ρωσία, τη Βουλγαρία, τη Ρουμανία (στην τελευταία, κυρίως στις δύο παραδουνάβιες ηγεμονίες της Μολδαβίας και της Βλαχίας) και τη Σερβία. Θα μπορούσε να γίνει λόγος εδώ κυριολεκτικά για μια πρόιμη υποδοχή σε σχέση με την υπόλοιπη Ευρώπη του ρωμαϊκού δικαίου, η οποία πάντως δεν είχε επίσης τα χαρακτηριστικά μιας ολοκληρωμένης υποδοχής (*receptio in complexu* ή *receptio in globo*). Στην επεξεργασία του ρωμαϊκού δικαίου συνέβαλε αναμφίβολα και η ορθόδοξη εκκλησία μέσω της εφαρμογής των κανόνων των βυζαντινών πηγών και νόμων (στα ρωσικά: *gradskie zakony*), που συνιστούσαν τις προϋποθέσεις για μια αξιόλογη επιστημονική προσέγγιση του δικαίου και τη διαμόρφωση της νομικής σκέψης στις χώρες αυτές. Η νομική αυτή παράδοση (*Imperium Romanum orientis*) επηρέασε τόσο το ιδιωτικό (*ius privatum*) όσο και το δημόσιο δίκαιο (*ius publicum*) των χωρών της βαλκανικής χερσονήσου. Αναμφίβολο είναι ότι η βυζαντινορωμαϊκή παράδοση έχει τις ρίζες της στις παραδόσεις και αρχές του κλασικού ρωμαϊκού δικαίου. Η «συμφωνία» (*symphonia*) του *Imperium* (*basileia*) και του *sacerdotium* (*hierosyne*) αποτέλεσε ένα από τα χαρακτηριστικά στοιχεία της έννομης τάξης της ρωμαϊκής - βυζαντινής αυτοκρατορίας.

2. Οι αστικές κωδικοποιήσεις (πρωτίστως ο γαλλικός *Code civil*, ο γερμανικός αστικός κώδικας - *Bürgerliches Gesetzbuch* = BGB, ο αστικός κώδικας της Σαξωνίας του 1863, ο ιταλικός *Codice civile* του 1865, ο ελβετικός Κώδικας Ενοχών του 1881 και ο ελβετικός αστικός κώδικας του 1907) επηρέασαν στη συνέχεια καθοριστικά τους αστικούς κώδικες χωρών της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Ο αυστριακός αστικός κώδικας μάλιστα, στην γαλικική εκδοχή του (αστικός κώδικας της δυτικής Γαλιτίας) του έτους 1797 ίσχυσε σε πολωνικό έδαφος αμέσως με την τρίτη διανομή των εδαφών της χώρας αυτής, καθώς το τμήμα που αποκόπηκε από την Πολωνία αποτέλεσε το νεότερο βασιλικό κρατίδιο της Αυστρίας (το 1795). Ο δυτικογαλλικός ή απλώς γαλλικός κώδικας ίσχυσε περαιτέρω και στην Ανατολική Γαλιτία και την Μπουκοβίνα (τμήμα της σημερινής Ουκρανίας), αφού τα εδάφη αυτά είχαν ήδη από το 1775 προσαρτηθεί στην Αυστρία. Ο γαλλικός αστικός κώδικας αποτέλεσε ουσιαστικά τον πρώτο μοντέρνο, ολοκληρωμένο αστικό κώδικα παγκοσμίως, αφού τέθηκε σε ισχύ 7 χρόνια πριν τον γαλλικό αστικό κώδικα.

Ανάλογα εξελίχθηκαν τα πράγματα για τις ανατολικές χώρες σε σχέση με τον γαλλικό εμπορικό κώδικα (*Code de commerce*) του 1870, το γερμανικό γενικό εμπορικό κώδικα του 1861 (*Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch*), το γερμανικό εμπορικό κώδικα του 1897 και τον ιταλικό εμπορικό κώδικα (*Codice di commercio*) του 1882. Ακόμη και στη Ρωσία κυριαρχούσε στις αρχές του 19ου αιώνα η σκέψη να αποτελέσει ο *Code civil des Français* (από το 1807 επονομασθείς *Code*

Napoleon) και ο γαλλικός Code de commerce, τη βάση της αστικής και εμπορικής κωδικοποίησης αντίστοιχα. Αυτό όμως δεν συνέβη για ποικίλους, ως ένα βαθμό πολιτικούς, λόγους. Παρ' όλα αυτά η νομική θεωρία και πράξη απομακρύνθηκε σταδιακά από το γηγενές, πεπαιτωμένο ρωσικό δίκαιο, το οποίο ήταν πρακτικά αδύνατο να εποπτευθεί πλήρως. Καθοριστικό ρόλο σε αυτό έπαιξε και ο ρωσικός Οργανισμός Δικαστηρίων του έτους 1864, ο οποίος αξιόνε μεταξύ των άλλων και το ότι ο επαγγελματίας δικαστής θα έπρεπε να έχει ολοκληρώσει νομικές σπουδές (άρθρ. 202).

Το ρωσικό Σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1913 ήταν βαθιά επηρεασμένο από τον γερμανικό αστικό κώδικα και τον αναθεωρημένο ελβετικό Κώδικα Ενοχών του 1911, όπως επίσης και από τον ελβετικό αστικό κώδικα του 1911.

Σε ό,τι αφορά τη Ρωσία, ας σημειωθεί ότι είχαν ήδη, πριν ξεσπάσει ο 1ος παγκόσμιος πόλεμος, σπουδάσει αξιολογότεροι νέοι ρώσοι νομικοί – ακριβέστερα έλαβαν εκεί το διδακτορικό τους δίπλωμα – στο ρωσο-πρωσικό Ινστιτούτο Ρωμαϊκού Δικαίου που ιδρύθηκε το 1887 στο Βερολίνο και λειτούργησε μέχρι το 1897. Σε αυτό δίδαξε ο μεγάλος πανδεκτιστής Ερρίκος Demburg, το οποίο μάλιστα και διηύθυνε, ο Ερνέστος Eck και ο Αλφρέδος Pernice. Όλα τα μέλη αυτής της «τριανδρίας» ήταν καταξιωμένοι σε διεθνές επίπεδο ρωμαϊστές και πανδεκτιστές. Τα τρία πιο διακεκριμένα μέλη αυτού ήταν ίσως ο Leon v. Petrazyski, ο Paul v. Sokolowski και ο Wilhelm v. Seeler. Υπό το πρίσμα αυτό, η γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη και η θεωρία του γερμανικού αστικού δικαίου άφησε για πολλές δεκαετίες ανεξίτηλη την επιρροή της στη ρωσική σκέψη του αστικού δικαίου.

Αυτή η επιρροή είναι εμφανής μεταξύ των άλλων και στο σοβιετικό αστικό κώδικα του 1922, για τη σύνταξη του οποίου αποφασιστική ήταν η συμβολή του ειδικού σε θέματα οικογενειακού δικαίου Alexei Grigorevic (1883-1962). Σε αυτή την ιστορική παράδοση θα πρέπει να αποδοθεί μάλιστα και το γεγονός ότι στις μέρες μας στα περισσότερα κράτη που ανέκυψαν μετά τη διάλυση της πάλαι ποτέ Σοβιετικής Ένωσης, οι νέοι αστικοί κώδικες είναι βαθιά επηρεασμένοι από τη γερμανική σκέψη του αστικού δικαίου.

Ακόμη και στην Ουγγαρία, όπου θεσπίστηκε αστικός κώδικας μόλις το 1959, συνεπώς είχε αυτός εμφανή τα σημάδια της σοσιαλιστικής ιδεολογίας – ο αστικός κώδικας τέθηκε ακριβέστερα σε ισχύ την 1η Μαΐου 1960 και συνιστά πράγματι τον πρώτο αστικό κώδικα της Ουγγαρίας – οι δυτικοευρωπαϊκές αστικές κωδικοποιήσεις άσκησαν ιδιαίτερη επίδραση στα προηγούμενα σχέδια αστικού κώδικα με προεξάρχοντα εν προκειμένω το ρόλο του αναθεωρημένου ελβετικού Κώδικα Ενοχών, πράγμα που είναι ήδη ορατό στο ουγγρικό Σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1928 (συντομογραφία: Mtj).

Ο ρουμανικός αστικός κώδικας του Δεκέμβρη του 1864 στηριχθήκε επίσης στον γαλλικό Code civil και στο ιταλικό Σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1865 (Progetto di Giuseppe Pisanelli). Ο ρουμανικός εμπορικός κώδικας του 1887 ακολούθησε κατά

βάση τον ιταλικό Codice di commercio του 1882, ο οποίος στην εποχή του αντιμετώπιζόταν ως ο πιο μοντέρνος ευρωπαϊκός εμπορικός κώδικας.

3. Με την επιβίωση και την απήχηση της δυτικοευρωπαϊκής νομικής παράδοσης στα σοσιαλιστικά καθεστώτα εξηγείται και η σχετικά εύκολη επιστροφή μετά την πτώση του σοσιαλισμού στην κοινή ευρωπαϊκή νομική παράδοση στις περισσότερες από τις χώρες της κεντρικής και ανατολικής Ευρώπης. Τα τελευταία χρόνια μπορεί μάλιστα κανείς να διακρίνει δύο τάσεις: Από το ένα μέρος, εμμένουν κάποιες χώρες σε νομοθετήματα, τα οποία τυπικά μετά την κομμουνιστική («σοσιαλιστική») περίοδο τέθηκαν εκτός ισχύος. Ένα καλό παράδειγμα προσφέρει εδώ η Πολωνία, όπου ο νόμος για τις ενοχικές σχέσεις του 1933 και ο εμπορικός κώδικας του 1934, εν μέρει με κάποιες αλλαγές τέθηκαν εκ νέου σε ισχύ. Ας σημειωθεί ότι ο πολωνικός αστικός κώδικας του 1964 παραμένει ως τις μέρες μας άθικτος.

Ανάλογο παράδειγμα προσφέρει και η Λεττονία, η οποία μετά την κτήση της ανεξαρτησίας της το 1991, έθεσε σε ισχύ εκ νέου τον αστικό κώδικα του 1938 υπό την πρωθυπουργία του Dr. Karl Ulmanis, αντικαθιστώντας τον σοσιαλιστικής κοπής αστικό κώδικα του 1964. Αξιομνημόνευτο είναι και το παράδειγμα της Ρουμανίας, η οποία τον αστικό κώδικα του 1864 που τυπικά ίσχυσε και κατά την κομμουνιστική περίοδο, τον επανέφερε με σημαντικές αλλαγές πλήρως σε ισχύ. Από το άλλο μέρος, σε όλες αυτές τις αστικές κωδικοποιήσεις επιδιώκεται από την δεκαετία του '90, ενόψει του ότι οι περισσότερες ανατολικές χώρες επιθυμούν να καταστούν μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, να ληφθεί μέριμνα παράλληλα και των επιταγών του κοινοτικού δικαίου, το οποίο είναι ακόμη σε εμβρυακή φάση.

4. Γενικά θα μπορούσε να πει κανείς ότι ο νομοθέτης των κεντρικών και ανατολικών χωρών αποστασιοποιήθηκε από τους νόμους, που θεσπίστηκαν κατά την ολοκληρωτική αυτή περίοδο. Είναι μάλιστα εμφανής σε μερικές χώρες η τάση επιστροφής στην κοινή παράδοση που ίσχυε μέχρι τη μεταστροφή που σηματοδότησε ο 2ος παγκόσμιος πόλεμος. Αυτή η τάση διακρίνεται τόσο στο επίπεδο της κωδικοποίησης όσο και στο επίπεδο της αναθεώρησης του αστικού δικαίου αλλά και του εμπορικού δικαίου. Θα πρέπει ταυτόχρονα να επισημανθεί ότι αυτή η τάση εναρμόνισης με τη δυτικοευρωπαϊκή νομική παράδοση επεκτείνεται στις ίδιες χώρες σε όλες τις περιοχές της έννομης τάξης.

II. Εναρμόνιση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη και ρωμαϊκή νομική παράδοση

Με απόφασή του της 26ης Μαΐου 1989 (ABIEG 158/400) το ευρωπαϊκό κοινοβούλιο ζήτησε από τις χώρες - μέλη του να εναρμονίσουν μεταξύ τους τις έννομες τάξεις τους ιδίως σε θέματα αστικού και εμπορικού δικαίου¹. Για το λόγο αυτό η Ευρω-

1. Αναφορικά με την προϊστορία της «δικαιικής ενοποίησης» στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου στα χρόνια της κλασικής (ελληνο-ρωμαϊκής) αρχαιότητας βλ. *F. Maroi, Tenderize antiche e recenti verso l' unificazione del diritto private*, Roma, 1933, σ. 7 επ. και 15. Για τη σημασία του έργου του Θε-

παϊκή Ένωση θέσπισε μια επιτροπή, η οποία όφειλε να επεξεργαστεί σχετικές προτάσεις². Με την απόφαση του ευρωπαϊκού κοινοβουλίου της 6ης Μαΐου 1994 (ABIEG 205/518) υποδείχθηκε στα κράτη - μέλη³ να εναρμονίσουν συγκεκριμένες δικαιοτικές περιοχές, γεγονός που θα ενίσχυε την εσωτερική αγορά⁴. Με αυτό το ζήτημα ασχολήθηκε η συνεδρίαση του Ευρωπαϊκού Συμβουλίου το 1999 στο Tampere. Το σημείο 39 της Διακήρυξης του Tampere τονίζει την ανάγκη εναρμόνισης του ιδιωτικού δικαίου ανάμεσα στα κράτη - μέλη⁵. Στις 15 Νοεμβρίου 2001 λήφθηκε εκ νέου μία απόφαση (ABIEG C 2001 255/1) στο Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο με συστάσεις για την εναρμόνιση των κρατών - μελών σε θέματα αστικού και εμπορικού δικαίου⁶.

Ήδη το 1980 συστήθηκε η Commission on European Contract Law υπό τη διεύθυνση του καθηγητή Ole Lando, η οποία όφειλε να επεξεργασθεί τις γενικές αρχές του ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων⁷. Σε συνάρτηση με τις δραστηριότητες αυτής της επιτροπής θα πρέπει να εκτιμηθεί η τάση για «εμπορευματοποίηση του ιδιωτικού δικαίου» (στα γαλλικά: commercialisation du droit civil, στα ιταλικά: commercializzazione di diritto privato, στα ισπανικά: mercantilización del derecho privado ή comercialización del derecho civil)⁸.

Τον Οκτώβριο του 1990 ιδρύθηκε στην Παβία η διεθνής Akademie des Privatistes Européens (στα ιταλικά: Accademia die Giusprivatisti Europei), της οποίας ο κύριος, διακεκρυγμένος σκοπός ήταν η δημιουργία ενός ενιαίου ευρωπαϊκού κώδικα των συμβάσεων. Ο πρώτος πρόεδρος της Ακαδημίας αυτής ο διάσημος ιταλός αστικολόγος

οφράστου «Περί νόμων», το οποίο ομοίως υπηρετούσε το σκοπό της δικαιοτικής εναρμόνισης βλ. G. Hamza, Comparative Law and Antiquity, Budapest, 1991, σ. 11 επ.

2. Βλ. B. Grofeld/K. Bilda, Europäische Rechtsangleichung, ZfRV 33 (1992), 426 και H.P. Glenn, Harmonisation of Law, Foreign Law and Private International Law, ERPL 1 (1993), 57 επ.

3. Βλ. W. Tilmann, Zweiter Kodifikationsbeschluß des Europäischen Parlaments, ZEuP 3 (1994), 534-551.

4. Βλ. D. Staudenmayer, Perspektiven des Europäischen Vertragsrechts, σε: Die Schuldrechtsreform vor dem Hintergrund des Gemeinschaftsrechts (επιμ. R. Schulze και H. Schulte-Nölke), Tübingen, 2001, σ. 429.

5. Για τις διάφορες αποφάσεις βλ. G. Alpa, European Community Resolutions and the Codification of «Private Law», ERPL 8 (2000), 326 επ. Ο Walter Hallstein είχε ήδη από το 1964 αναφερθεί στη δυνατότητα και ανάγκη της δικαιοτικής εναρμόνισης στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Οικονομικής Κοινότητας, βλ. W. Hallstein, Angleichung des Privat- und Prozeßrechts in der Europäischen Wirtschaftsgemeinschaft, RabelsZ 28 (1964), 211-230.

6. Βλ. H.J. Sonnenberger, Privatrecht und Internationales Privatrecht im künftigen Europa: Fragen und Perspektiven, RIW 48 (2002), 489. Βλ. ακόμη P. Hommelhof, Zivilrecht unter dem Einfluß europäischer Rechtsangleichung, AcP 192 (1992), 71-107.

7. O. Lando, Principles of European Contract Law - An Alternative or a Precursor of European Legislation, RabelsU 56 (1992), 261 επ. Βλ. ακόμη K.P. Berger, The Principles of European Contract Law and the Concept of «Creeping Codification of Law», ERPL 9 (2001), 21-34.

8. Σχετικά με αυτή την τάση βλ. αντί άλλων στη βιβλιογραφία G. Levi, La commercializzazione del diritto privato - Il senso dell' unificazione, Milano, 1996.

ήταν ο Alberto Trabucchi (1907-1998), καθηγητής στην Πάδοβα. Διάδοχος του ορίστηκε ο επίσης γνωστός αστικολόγος José Luis de los Mozos (1924-2008), καθηγητής στο Βαγιαδολίδ. Και αυτού ο διάδοχος ήταν προσφάτως ο καθηγητής Peter Stein, ο οποίος προηγουμένως υπήρξε αντιπρόεδρος της Académie des Privatistes Européens.

Πάρα πολλά μέλη αυτής της ακαδημίας ήταν και είναι ρωμαϊστές: ο Peter Stein, ομότιμος πλέον καθηγητής στο Καίμπριτζ, μέχρι το 2008 αντιπρόεδρος της ακαδημίας, ο καθηγητής του Μονάχου Dieter Medicus και οι στο μεταξύ εκλιπόντες καθηγητές Theo Mayer-Maly από το Salzburg και Roger Vigneron από τη Λιέγη. Στην ίδρυση αυτής της ακαδημίας μεγάλη συμβολή είχε και ο Giuseppe Ganfoldi, καθηγητής στην Παβία, του οποίου το «ερευνητικό έργο» στην περιοχή του ρωμαϊκού δικαίου είναι ως γνωστό εξίσου σημαντικό⁹. Στο πλαίσιο της Ακαδημίας δρα επίσης και το Groupe d' étude pour le droit européen commun (GEDEC), το οποίο εργάζεται πάνω στην ιδέα της ευρωπαϊκής κωδικοποίησης (Code Européen des Contrats)¹⁰. Πρότυπο για το Σχέδιο - Κώδικα αποτελεί κατά πρώτο λόγο το Τέταρτο Βιβλίο (Libro Quarto) του ιταλικού Codice civile για το ενοχικό δίκαιο. Επίσης ως μοντέλο ελήφθη και ο Contract Code¹¹, τον οποίο επεξεργάστηκε η English Law Commission υπό την αιγίδα του οξφορδιανού καθηγητή Harvey McGregor στη δεκαετία του '60 και του '70¹². Ο Contrat Code είχε ως στόχο να εναρμονίσει στην περιοχή του συμβατικού δικαίου το αγγλικό Common Law με το σκωτικό Civil Law¹³, που έχει τις ρίζες του στα κεντροευρωπαϊκά δίκαια¹⁴.

9. Υπό την εποπτεία του Giuseppe Ganfoldi γεννήθηκε το Προσχέδιο του Code Européen des Contrats (Avant-projet), βλ. Code Européen des Contrats-Avant-projet, εκδ. G. Ganfoldi, Milano, 2001. Πρβλ. επίσης G. Ganfoldi, Der Vorentwurf eines Europäischen Vertragsgesetzbuches, ZEuP 10 (2002), 1-4· ο ίδ., Un code Européen des Contrats: pourquoi et comment, σε: An Academic Green Paper on European Contract Law (εκδ. S. Grundmann και J. Stuyck), σε: Scritt per G. Franciosi II (A cura di F.M. d' Ippolito), Napoli, 2007, σ. 999-1023.

10. Μία εποπτεία πάνω στο έργο και τα αποτελέσματα της Ακαδημίας της Παβία προσφέρει ο Ganfoldi, βλ. G. Ganfoldi, Pour un code européen des contrats, RTDCiv 1992, 707 επ. Βλ. ακόμη P.G. Gaggero, Il progetto di un codice europeo dei contratti - I' attività del gruppo di lavoro pavese, RDC 43 (1997), 113-120 και J. Antunes Varela, Code Européen des Contrats (avant-projet), Pavia, σε: Um Código Civil para a Europa, BFDC 78 (2002).

11. H. McGregor, Contract Code drawn up on behalf of the English Law Commission, Milano-London, 1993.

12. Τα πρακτικά των συνεδριάσεων της Ακαδημίας της Παβία δημοσιεύτηκαν σε δύο τόμους, βλ. Incontro di studio codice europeo dei contratti, Pavia, 20-21 ottobre 1990 (A cura di P. Stein), Milano, 1993 και Atti accademici 1992-1994 (A cura di P. Stein), Milano, 1996.

13. Για τον terminus technicus Civil Law βλ. A. Berger, From «Ius Civile» to «Civil Law» - Reflections on Terminology, σε Τιμητικό Τόμο για τον G. Kisch, Rechtshistorische Forschungen anlässlich des 60. Geburtstages dargebracht von Freunden, Kollegen und Schülern, Stuttgart, 1955, σ. 125-146.

14. Για την εναρμόνιση του ευρωπαϊκού συμβατικού δικαίου βλ. από τη νεότερη βιβλιογραφία M. Oudin, Un droit européen... pour quel contrat? Recherches sur les frontières du contrat en droit comparé, RIDC 59 (2007), 475-522.

Ωστόσο υπάρχουν και εχθροί της κίνησης εναρμόνισης. Για παράδειγμα ο χαϊ-δελβεργιανός καθηγητής Peter Ulmer εκφράστηκε με ιδιαίτερο σκεπτικισμό κατά της ενοποίησης του ιδιωτικού δικαίου μεταξύ των κρατών - μελών¹⁵. Ανάλογη άποψη εξέφρασε το 2003 ο στο μεταξύ αποθανών, διάσημος αστικολόγος και κοινωνιολόγος του δικαίου Jean Carbonnier, ο οποίος αμφισβήτησε όχι μόνο την επιτακτικότητα αλλά και την ανάγκη της δικαιοκίνησης εναρμόνισης. Τα πράγματα φαίνεται να εξελίσσονται πράγματι σαν την παλαιά διχογνωμία ανάμεσα στον Anton Friedrich Justus Thibaut και τον Friedrich Carl von Savigny στα μέσα της δεκαετίας του 1810 με αντικείμενο την αστική κωδικοποίηση, βέβαια κάτω από διαφορετικές σήμερα συνθήκες¹⁶.

Αν και μέχρι σήμερα δεν επικράτησε ακόμη η ιδέα μιας ενιαίας αντιμετώπισης του ζητήματος¹⁷, δεν υπάρχει παρ' όλα αυτά καμία αμφιβολία ότι μακροπρόθεσμα η ευρωπαϊκή εναρμόνιση με κάποια μορφή θα πρέπει να ολοκληρωθεί¹⁸. Διακρίνονται απόπειρες προετοιμασίας ενός ευρωπαϊκού αστικού κώδικα (Code civil européen) και σύνταξής του¹⁹. Η ευρωπαϊκή εναρμόνιση²⁰ μπορεί δε να συμβεί με διάφορους τρό-

15. P. Ulmer, Vom deutschen zum europäischen Privatrecht, JU 47 (1992), 1 επ. Σκεπτικιστής είναι και ο R.C. van Caenegem. Βλ. R.C. Caenegem, European Law in the Past und the Future - Unity and Diversity over Two Millennia, New York - Cambridge, 2002.

16. Σχετικά με το ζήτημα της αναγκαιότητας της κωδικοποίησης στην Ευρώπη βλ. από τη νεότερη βιβλιογραφία, L. Mengoni, L' Europa die codici o un codice per l' Europa?, 1993 και Kerameus, Problems of Drafting a European Civil Code, ERPL 5 (1997), 455-481.

17. Κάτι τέτοιο είναι ορατό μόνο στην περιοχή του ενοχικού δικαίου, βλ. P. Schlechtriem, «Wandlungen des Schuldrechts in Europa» - Wozu und wohin?, ZEuP 10 (2002), 213-221. Βλ. ακόμη U.P. Gruber, Zur Rolle der Rechtsvergleichung nach der Schuldrechtsreform, ZVglRWiss 101 (2002), 38-44.

18. Βλ. από τη βιβλιογραφία J. Basedow, A Common Contract Law for the Common Market, Common Market Law Review 33 (1996), 1169 επ.· J.M. Quigley, European Contract Law, London, 1997· J. Basedow, Codification of Private Law in the European Union: The Making of a Hybrid, ERPL 9 (2001), 35-49· M. Castronovo, Principi di diritto europeo die contratti, Milano, 2001· O. Lando, Salient Features of The Principles of European Contract Law - a Comparison with the UCC, Pace International Law Review 13 (2001), 339 επ.· A. di Majo, Il contratto e l' obbligatione nei Principi, Europa e diritto privato 5 (2002), 883 επ.· O. Lando, Principles of European Contract Law and UNIDROIT Principles: Moving from Harmonisation to Unification, Uniforme Law Review/Revue de Droit Uniforme NS 8 (2003), 123-133 και M.J. Bonell, The CISG, European Contract Law and the Development of a World Contract Law, AJCL 56 (2008), 1-28.

19. Βλ. J. Lookofsky, The Harmonisation of Private and Commercial Law: «Towards a European Civil Code», SSL 39 (2000), 111-121 και Chr. v. Bar, Le Groupe d' études sur un Code civil européen, RIDC 53 (2001), 127-139.

20. Σε ό,τι αφορά το ζήτημα της αρμοδιότητας για την εναρμόνιση στην Ευρωπαϊκή Ένωση βλ. από τη νεότερη βιβλιογραφία S. Vogenauer/S. Weatherill, The European Community's Competence to Pursue the Harmonisation of Contract Law - an Empirical Contribution to a Debate, σε: The Harmonisation of European Contract Law: Implications for European Private Law, Business and Legal Practice (εκδ. από S. Vogenauer και S. Weatherill), Oxford, 2006.

πους: αφ' ενός μεν, μέσω Κανονισμών και Οδηγιών, αφ' ετέρου δε, μέσω της συνεργασίας των εθνικών νομοθεσιών²¹. Τις δυσκολίες της διαδικασίας και του εγχειρήματος της ενοποίησης διαδηλώνει ήδη για παράδειγμα το γεγονός ότι το 1970 στην Αγγλία και τη Σκωτία²² δεν κατέστη δυνατό να εισαχθεί ο ενιαίος Code civil²³.

Η δικαιική ενοποίηση προχωρά πάντως ικανοποιητικά εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης κυρίως στην περιοχή του δικαίου των συμβάσεων²⁴.

Θα πρέπει επίσης να τονισθεί ότι στη διάρκεια του μεσοπολέμου, δηλαδή μετά τον 1ο παγκόσμιο πόλεμο, υπήρξαν προσπάθειες ενοποίησης του ενοχικού δικαίου σε κάποιες χώρες. Το *Projet de Code franco-italien des Obligations et des Contrats* (στα ιταλικά: *Progetto italo-francese di Codice delle Obbligazione e dei Contratti*) του έτους 1927 προοριζόταν να αποτελέσει τη βάση ενός νόμου ή κώδικα των ενοχικών σχέσεων και συμβάσεων σε Γαλλία και Ιταλία²⁵.

Το ρωμαϊκό δίκαιο και η ρωμαϊκή νομική παράδοση, θεμέλιο των περισσοτέρων εννόμων τάξεων στην Ευρώπη, λειτούργησε επίσης ως βάση για την προώθηση αυτής της μακράς διαδικασίας ενοποίησης²⁶. Υπό αυτή την έννοια, θα πρέπει σε

21. O. Remien, *Ansätze für ein Europäisches Vertragsrecht*, ZVglRWiss 87 (1998), 105-122· ο *ιδ.*, *Rechtseinheit ohne Einheitsgesetze?* RabelsZ 56 (1992), 30 και ο *ιδ.*, *Illusion und Realität eines europäischen Zivilrechts*, JZ 47 (1992), 277 επ. Βλ. ακόμη R. Herber, *Deutsche Zivilrechtskodifikation und internationale Rechtsvereinheitlichung*, σε: *Rechtsdogmatik und Rechtspolitik* (επιμ. K. Schmidt), Berlin, 1990, σ. 269· J. Taupitz, *Europäische Privatrechtsvereinheitlichung heute und morgen*, Tübingen, 1993· O. Lando, *Some Features of the Law of Contracts in the Third Millennium*, SSL 40 (2000), 343-402 και H. Schulte-Nölke, *Ein Vertragsgesetzbuch für Europa: Konsequente Fortsetzung der Binnenmakropolitik und der Einführung einer gemeinsamen Währung*, JZ 56 (2001) 917-920.

22. Με αυτή την ευκαιρία θα πρέπει να επισημανθεί ότι στη βιβλιογραφία ήδη από το πρώτο μισό του 18ου αιώνα γίνεται για λόγος για βρετανικό «*ius commune*» (μετά τη θέσπιση του Act of Union το 1701). Βλ. A. Wiffels, *A British ius commune? A Debate on the Union of the Laws of Scotland during the First Years of James VI/ I's English Reign*, *Edinburgh Law Review* 6 (2002), 315-355.

23. W. Tilmann, *Kodifikation des Privatrechts in der Gemeinschaft*, σε: *Für Recht und Staat*, Τιμητικός Τόμος για τον Helmrich ενόψει των 60ων γενεθλίων, München, 1994, σ. 441.

24. Βλ. αντί άλλων από την πλούσια βιβλιογραφία D. Staudenmayer, *The Commission Action Plan on European Contract Law*, ERPL 11 (2003), 113-127 και ο *ιδ.*, *The Way Forward in European Contract Law*, ERPL 13 (2005), 95-104.

25. Αναφορικά με αυτό το Σχέδιο, του οποίου οι κύριοι συντάκτες ήταν από ιταλικής πλευράς ο Vittorio Scialoja (1856-1933) και από γαλλικής ο Ferdinand Larnaude (1853-1942) βλ. από την πολύ πλούσια βιβλιογραφία F. Larnaude, *Rapport à Monsieur le Garde des Sceaux, Ministre de la Justice sur l' unification législative entre la France et l' Italie*, Paris, 1929· ο *ιδ.*, *L' Unification législative entre la France et l' Italie (obligations et contrats)*, Paris, 1930· F. Scaduto, *Osservazioni sul «Progetto di codice unico delle obbligazioni per l' Italia e la Francia*, σε: *Circolo giuridico «L.Sampolo»*, I. Palermo, 1930, σ. 11 επ. και M. Rotondi, *The Proposed Franco-Italian Code of Obligations*, AJCL 3 (1954), 345 επ. Βλ. ακόμη F. Cosentini, *Code international des obligations en 3115 articles - Perfectionnement et Ampliation du Projet franco-italien de Code des Obligations et des Contrats (1927) en vue de l' unification des législations civiles et commerciales sur des bases internationales*, Paris, 1937.

26. Βλ. R. Knütel, *Rechtseinheit in Europa und römisches Recht*, ZEuP 2 (1994), 244-276.

αυτή τη φάση των αναπτύξεων να θυμηθούμε κάποιες βασικές αρχές του ρωμαϊκού δικαίου, όπως ήταν αυτή της συμβατικής ελευθερίας²⁷.

Διαπιστώνεται ότι η συμβατική ελευθερία²⁸ – δηλαδή η ελευθερία κατάρτισης της σύμβασης, η ελευθερία επιλογής του αντισυμβαλλομένου, και η ελευθερία διαμόρφωσης του συμβατικού περιεχομένου – σε κάποιους δικαιοκούς κλάδους, όπως το δικαίο προστασίας του καταναλωτή (consumer protection, protection du consommateur) μόνο περιορισμένη εμβέλεια μπορεί να έχει και συνεπώς σχετικοποιείται²⁹. Το προς ενσωμάτωση στο εσωτερικό δίκαιο σχετικό ευρωπαϊκό δίκαιο (acquis

27. Βλ. *P. Hommelhof*, «Europarechtliche Bezüge» im Zivilrecht - Überlegungen zur Gestaltung des akademischen Unterrichts, σε: *Für Recht und Staat*, Τιμητικός Τόμος για τον Helmrich ενόψει των 60ων γενεθλίων, München, 1994, σ. 340.

28. Για την ιστορία της έννοιας βλ. *W. Scherrer*, Die geschichtliche Entwicklung des Prinzips der Vertragsfreiheit, Berlin, 1948· *J. Busche*, Privatautonomie und Kontrahierungszwang, Tübingen, 1999 και *A. Somma*, Autonomia privata e struttura del consenso contrattuale - Aspetti storico di una vicenda concettuale, Milano, 2000. Σε σχέση με την αυτονομία της ιδιωτικής βούλησης (συμβατική αυτονομία) στο ευρωπαϊκό δίκαιο βλ. *R. Alessi*, Diritto europeo e autonomia contrattuale, Palermo, 1999. Βλ. ακόμη *R. Sacco*, Liberté contractuelle, volonté contractuelle, RICD 59 (2007), 743-760.

29. Για την προστασία του καταναλωτή από την σχεδόν μη εποπτεύσιμη πλέον βιβλιογραφία πρβλ. *Th. Bourgoigne*, Éléments pour une théorie du droit de la consommation: Au regard des développements du droit belge et du droit de la Communauté Économique Européenne, Bruxelles, 1988· *D. Medicus*, Wer ist ein Verbraucher?, σε: Τιμητικό Τόμο για τον Z. Kitagawa ενόψει των 60ων γενεθλίων, Berlin, 1992, σ. 471-486· *E. Hondius*, Niederländisches Verbraucherrecht - vom Sonderrecht zum integrierten Zivilrecht, Verbraucher und Recht 11 (1996), 295-301· *W. Faber*, Elemente verschiedener Verbraucherbegriffe in ER-Richtlinien, zwischenstaatlichen Übereinkommen und nationalem Zivil- und Kollisionsrecht, ZEuP 6 (1998), 854-892· *E. Hondius*, Consumer Law and Private Law: the Case of Integration, Union und ihre Auswirkungen auf die nationalen Rechtsordnungen (επιμ. *W. Heusel*), Köln, 1999, σ. 19-38· *A.-M. de Matos*, Les contrats transfrontaliers conclus par les consommateurs au sein de l' Union Européenne, Aix-en-Provence, 2001· *W.-H. Roth*, Europäischer Verbraucherschutz und BGB, JZ 56 (2001), 475-490· *C. Amato*, Per un diritto europeo die contratti con i consumatori: Problemi e tecniche di attuazione della legislazione comunitaria nell' ordinamento italiano e nel Regno Unito, Milano, 2003· *J. Beauchard*, Les principes européens du droit des contrats et le droit de la consommation, σε: Études de droit de la consommation, Liber amicorum J. Calais-Auloy, Paris, 2004, σ. 55-67· *M. Fontaine*, La protection du consommateur et l' harmonisation du droit européen des contrats, σε: Études de droit de la consommation, Liber amicorum J. Calais-Auloy, Paris, 2004, σ. 385-397· *J. Mazeaud*, Droit commun du contrat et droit de la consommation - Nouvelles frontières?, σε: Études de droit de la consommation, Liber amicorum J. Calais-Auloy, Paris, 2004, σ. 697-724· *Th. Bourgoigne*, Lois générales sur la protection du consommateur et code de la consommation en Europe, σε: Pour une réforme du droit de la consommation au Québec, (Sous la direction *F. Maniet*), Cowansville (Qc), 2005, σ. 228· *o. id.*, Un droit de la consommation est-il encore nécessaire en 2006?, σε: Regards croisés sur les enjeux contemporains du droit de la consommation, (Sous la direction de *Th. Bourgoigne*) Cowansville (QC), 2006, σ. 1-18· *J. Calais-Auloy - F. Steinmetz*, Droit de la consommation, 7η εκδ., Paris, 2006· *J. Calais-Auloy*, La notion de consommateur en droit français et en droit communautaire, σε: Liber amicorum *B. Stauder*, Droit de la consommation - Konsumentenrecht - Consumer Law (Sous la

communautaire³⁰) τείνει δηλαδή ενόψει προστασίας του αδύνατου συμβαλλομένου σε περιορισμό της ελευθερίας των βουλήσεων των συμβαλλομένων.

Το ρωμαϊκό δίκαιο είναι πάντως, κατά τη γνώμη μας, εξυπηρετικό για μια ενοποιητική εφαρμογή του ιδιωτικού δικαίου, όπως επίσης για τη βήμα προς βήμα διαμόρφωση της ενοποίησης³¹. Κατά την εποχή του *ius commune* κυριάρχησε σε ολόκληρη την Ευρώπη ως γνωστό μία ενιαία «νομική πρακτική εργασίας», ο λεγόμενος *stilus curiae*. Αυτό κατέστη δυνατό με τη διάδοση και κατανόηση του ρωμαϊκού δικαίου, το οποίο αποτέλεσε την *lingua franca* των νομικών. Ο ενιαίος *stilus curiae* έπαυσε με την «εθnikοποίηση» των εννόμων τάξεων (*ius patrium*). Στις μέρες μας η νομική εκπαίδευση, η οποία αποκτά ευτυχώς και πάλι διεθνείς αναφορές θα μπορούσε ή και θα όφειλε μακροπρόθεσμα να συμβάλλει σε μια ανανέωση του *stilus curiae*³².

2. Το ρωμαϊκό δίκαιο ανέπτυξε, όπως διαφάνηκε ήδη, κατά το μεσαίωνα ένα καθοριστικό ρόλο στις ευρωπαϊκές κοινωνίες και μάλιστα τόσο για τις πρακτικές όσο και για τις πνευματικές όψεις των τελευταίων. Αποτέλεσε κατά τον 16ο αιώνα τη βάση εμφάνισης του νομικού Ουμανισμού και συνέβαλε στην εδραίωση των θεωριών του φυσικού δικαίου. Παραλλαγμένο μέσα από το πνεύμα του επιστημονικού θετικισμού, επιβίωσε το ρωμαϊκό δίκαιο στη γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη του 19ου αιώνα και κατέκτησε με αυτόν τον τρόπο μια περίοπτη θέση στη διαδικασία διάδοσης των αστικών κωδικοποιήσεων.

Θα παραποιούσε αβασάνιστα την αλήθεια, αν κατέκρινε κανείς την «προνεωτερική» ιστορία της Ευρώπης ως απολύτως αδιάφορη για το παρόν, προκειμένου να σταθεί απευθείας στην εποχή των συνταγμάτων, του κράτους δικαίου, του κοινωνικού κράτους και της δημοκρατίας, αν δηλαδή στεκόταν κατευθείαν στην εποχή μετά τη γαλλική επανάσταση. Οι νομικές παραδόσεις είναι πράγματι πολύ παλαιότερες. Ο δυαδισμός ανάμεσα στα τοπικά και τα φεουδαρχικά δίκαια (*ius particulare*)

direktion de *L. Thévenoz et N. Reich*), Genève-Zurich-Bâle, 2006, σ. 65-75 και *P. Pichonmaz*, La protection du consommateur en droit des contrats - le difficile équilibre entre cohérence du système contractuel et régime particulier, σε: *Liber amicorum B. Stauder*, Droit de la consommation - Konsumentenrecht - Consumer Law (Sous la direction de *L. Thévenoz et N. Reich*), Genève-Zurich-Bâle, 2006, σ. 323-340.

30. Σχετικά με τις δικαιοδογματικές, δικαιοθεωρητικές και συνταγματικές όψεις του κοινοτικού δικαίου (*droit communautaire*) βλ. *W. Schroeder*, Das Gemeinschaftsrechtssystem- Eine Untersuchung zu den rechtsdogmatischen, rechtstheoretischen und verfassungsrechtlichen Grundlagen des Systemdenkens im Europäischen Gemeinschaftsrecht, Tübingen, 2002.

31. Για το ρόλο του ρωμαϊκού δικαίου στις απόπειρες εναρμόνισης του δικαίου των διεθνών πωλήσεων προϊόντων βλ. *A.M. Villela*, O direito romano e a unificação das normas jurídicas relativas aos contratos de compra e venda internacional de mercadorias, σε: *Sodalitas - Scritti in onore di A. Guarino*, VII. Napoli, 1984, σ. 3279-3304.

32. Βλ. *F. Ranieri*, Der Europäische Jurist - Rechtshistorisches Forschungsthema und rechtspolitische Aufgabe, IC 17 (1990), 10 επ.

από το ένα μέρος και ένα ενιαίο δίκαιο από το άλλο μέρος παρατηρείται ήδη στο ρωμαϊκό δίκαιο (Imperium Romanum), και διευρύνθηκε από τον 12ο αιώνα σε ολόκληρη την Ευρώπη. Από την Ισπανία έως την Πολωνία και την Ουγγαρία, από τη Σικελία έως και τις σκανδιναβικές χώρες (αν και εδώ σε μικρότερη ένταση) επικράτησε το ρωμαϊκό δίκαιο – μόνο η Αγγλία και η Ιρλανδία συνιστούν αντίθετα παραδείγματα. Μέσα από τις κοινές προσπάθειες των νομικών διανοητών κατά την ερμηνεία των ρωμαϊκών πηγών γεννήθηκε λοιπόν η ευρωπαϊκή επιστήμη του δυτικού ορθολογικού δικαίου (ius saeculare). Παράλληλα προς αυτή την εξέλιξη καλλιέργησε η ρωμαιοκαθολική εκκλησία την επεξεργασία του πλούσιου υλικού του εκκλησιαστικού δικαίου. Διευκόλυνε έτσι καθημερινά το ορθολογικό δίκαιο (ακόμη και αυτό της Αγγλίας!) και δημιούργησε ένα δεύτερο συνδετικό κρίκο με τη «λατινική Ευρώπη». Η κοινωνική βάση όλης αυτής της διαδικασίας ήταν εξ αυτού του λόγου ένας πρακτικός νομικός κόσμος χωρίς τοπικιστικές αναφορές, μια παγκοσμίως δρᾶττουσα εξειδικευμένη ελίτ, που σπούδαζε παρόμοια σε όλα τα ευρωπαϊκά πανεπιστήμια.

Αυτοί οι νομικοί ανέπτυξαν από τις αρχές και τους κανόνες του ρωμαϊκού δικαίου, από τα «Πολιτικά» (Politika) του Αριστοτέλη και από τα εκάστοτε τοπικά δίκαια τα βασικά μοντέλα και τους θεσμούς του δικαίου. Συνέβαλαν στη συζήτηση για το καλύτερο σύνταγμα και την καλύτερη κρατική δομή και την τυπολογία του κρατικού φαινομένου, διαμόρφωσαν την έννοια της κρατικής νομιμοποίησης και του περιορισμού της εξουσίας και καθόρισαν τη δομή του εξουσιαστικού φαινομένου, με τη βοήθεια του οποίου το μοντέρνο κράτος με το «μονοπώλιο εξουσίας» του επικράτησε πάνω στις τοπικές εξουσίες του μεσαίωνα και τα αντιμαχόμενα θρησκευτικά στρατόπεδα. Οι ίδιοι νομικοί θεμελίωσαν το δικαίωμα θέσπισης κανόνων του κυρίαρχου ηγεμόνα μιας κοινωνίας και τα δικαιώματα σύμπραξης των φεουδαλιστικών κρατιδίων. Διέκριναν διαφορετικές κρατικές λειτουργίες και κατέληξαν στην ιδέα για την κάθετη διάκριση των κρατικών εξουσιών.

Ο κλάδος της «αρχαίας ιστορίας του δικαίου» αγνοεί σήμερα σχεδόν εξ ολοκλήρου την επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου σε δικαιο και πολιτικό επίπεδο. Αυτή η τάση που ανάγεται στον Λεοπόλδο Wenger δεν λαμβάνει δηλαδή υπόψη ότι το ρωμαϊκό δίκαιο εδώ και αιώνες επηρεάζει το δίκαιο, κυρίως το ιδιωτικό δίκαιο. Αδικαιολόγητα παραβλέπεται έτσι η δυναμική που κρύβει μέσα του το ius commune (privatum) Euroraeum για την κατανόηση και εμβάθυνση του ευρωπαϊκού δικαίου και της νομικής επιστήμης μέσα από μια interpretatio multiplex.

Το συμπέρασμα αυτό ενισχύεται και από τη διαπίστωση ότι η εναρμόνιση είναι δυνατή ανάμεσα σε κράτη που παρουσιάζουν κοινωνικές και οικονομικές ομοιότητες. Το πλεονέκτημα αυτής της εκτίμησης έγκειται στη συνοπτική προσέγγιση των πραγμάτων. Από το άλλο, το συγκριτικό δίκαιο στενεύει έτσι επικίνδυνα, ώστε να μοιάζει να δοκιμάζει τα όρια της λογικής. Ανάλογη απογοήτευση προσφέρει το «ε-

ρευνητικό έργο» του Ernst Schönbauer, ο οποίος οριοθετεί τον ορθολογισμό και την αναγκαιότητα της συγκριτικής επισκόπησης ανάμεσα σε εθνολογικά συγγενή-οντα κράτη³³. Ποικιλιτρόπως υποστηρίχθηκε ότι οι θεσμοί του ρωμαϊκού δικαίου δεν μπορούν να συγκριθούν με τους θεσμούς των μοντέρνων εννόμων τάξεων, καθώς η αρχαία Ρώμη αποτελούσε μια δουλοκτητική κοινωνία. Οι υποστηρικτές της άποψης αυτής γενικά περιφρονούν όμως τη συλλογιστική της συνέχειας του δικαίου.

Είναι προφανές ότι η αντίληψη πως από καιρού εις καιρόν κάποιοι θεσμοί επανέρχονται στο προσκήνιο αληθεύει. Αυτή η αντίληψη δεν αρνείται το ενδεχόμενο ότι υπάρχουν δικανικές φόρμες που χαρακτηρίζουν αποκλειστικά μια συγκεκριμένη κοινωνική μορφή, (π.χ. το σύστημα των Vasallen). Η δικαιολόγηση του ρωμαϊκού δικαίου ως *ratio scripta* παραμένει μια αναμφίλεκτη παραδοχή. Θα συνιστούσε ένα σημάδι της *déformation professionnelle*, αν οι νομικοί υπερεκτιμούν το γεγονός πως μια δικαιοπραξία³⁴ μπορεί δήθεν με τη βοήθεια παρόμοιων μορφωμάτων ανεξάρτητα από την εποχή να ρυθμισθεί το ίδιο αποτελεσματικά. Στην ουσία όμως αυτή η επίκριση δεν αλλάζει τίποτε ως προς το ότι η νομοθεσία και η νομική πράξη των τελευταίων δεκαετιών όχι σπάνια επιστρέφει σε παραδεδομένους μηχανισμούς και θεσμούς του ρωμαϊκού δικαίου.

Ωστόσο, η κατανόηση της συνέχειας της νομικής παράδοσης δεν δικαιολογεί την αποτροπή της έρευνας των εσωτερικών αποκλίσεων και των χρονικών διαφορετικότητων των θεσμών. Η αναφορά αυτή γίνεται κυρίως ενόψει του δικαίου των καρτέλ και του αθέμιτου ανταγωνισμού: Το «ρωμαϊκό δίκαιο των καρτέλ και του αθέμιτου ανταγωνισμού», το οποίο διανθίζεται με ποικίλα στοιχεία του ρωμαϊκού *ius publicum* διαφέρει σημαντικά από το μοντέρνο δίκαιο του αθέμιτου ανταγωνισμού, αλλά οι υποκρυπτόμενες κοινωνικο-οικονομικές συνθήκες και προϋποθέσεις μοιάζουν σε συγκεκριμένα σημεία χαρακτηριστικά.

3. Η έννοια της υποδοχής που σχετίζεται με το ρωμαϊκό δίκαιο, δεν υπονοεί, αν την ερμηνεύσει κανείς ορθά, ένα είδος «πολιτιστικής ιδιοποίησης», αλλά πολύ περισσότερο – τουλάχιστο στη Γερμανία (Η Αγία Ρωμαϊκή Αυτοκρατορία - *Sacrum Romanum Imperium*) – την «επιστημονικοποίηση» του δικαίου (Franz Wieacker). Η υποδοχή δεν θα πρέπει να συνδεθεί ούτε με το νόμο για την οργάνωση των δικαστηρίων του 1495 ούτε με το θρυλούμενο διάταγμα του Αυτοκράτορα Lothar του τρίτου. Η υποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου στη Γερμανία είναι πολύ περισσότερο το

33. Σχετικά με τη σχέση ανάμεσα στις επιστημονικές κατευθύνσεις της «αρχαίας ιστορίας του δικαίου» και της ρατσιστικής ιδεολογίας πρβλ. *Hamza*, *Rassenideologie und Rechtsvergleichung auf ethnischer Grundlage*, Index 26 (1998), 421 επ.

34. Ο όρος *negotium* χρησιμοποιήθηκε για πρώτη φορά με την έννοια της δικαιοπραξίας από τον *Johannes Althusius* (1557/1563-1638). Ο όρος *negotium juridicum* χρησιμοποιήθηκε με την ίδια έννοια πολύ αργότερα από τον *Daniel Nettelblatt* (1719-1791), ένα μαθητή του *Christian Wolff*. Το *negotium juridicum* είναι στο έργο του *Nettelblatt* συνώνυμο με την έννοια *actus juridicus* («δικαιική πράξη»).

προϊόν μιας βαθιάς πνευματικής παράδοσης, η οποία μόνο ελάχιστα σχετίζεται με την εφαρμογή του θετικού δικαίου (*ius positivum*). Αυτή η πλατιά ερμηνευόμενη υποδοχή ξεκίνησε πολλούς αιώνες νωρίτερα, και μάλιστα με τη συμβολή των καταγόμενων από τη Γερμανία νομικών σπουδαστών των βορειοϊταλικών πανεπιστημίων (*studia generalia*).

Η υποδοχή που επεκτάθηκε και στο θετό δίκαιο, που σημαίνει τη σταδιακή, δευτερογενή πρακτική εφαρμογή του ρωμαϊκού δικαίου, ξεκινά σχετικά νωρίς από τον 11ο αιώνα. Κατά τον 13ο αιώνα διακρίνονται τα στοιχεία του ρωμαϊκού δικαίου και στη νομολογία, η οποία συχνότερα έχει να κάνει με ιδιωτικές διαφορές. Κατά τη γνώμη μας είναι ορατή η επίδραση των ερμηνευτών (*Kommentatoren*) του ρωμαϊκού δικαίου σε αυτό το πεδίο, ενώ και το ρωμαϊκό δίκαιο που καλλιεργείται στο επίπεδο της «νομικής θεωρίας» έγινε δεκτό στη Γερμανία διαμέσου του έργου των γλωσσογράφων (*Glossatoren*). Αυτή η διαίρεση της επίδρασης του ρωμαϊκού δικαίου δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση περιφρόνηση της σημασίας των ερμηνευτών τη σχετική αντίληψη του Savigny, ο οποίος αποκαλεί τους ερμηνευτές απλά και μόνο μεταγλωσσογράφους (*Postglossatoren*), δεν θα πρέπει να τη συμμεριστεί κανείς. Μάλιστα, η υποδοχή δεν περιορίστηκε στο υλικό του ρωμαϊκού δικαίου, αλλά επεκτάθηκε και στο κανονικό δίκαιο, αλλά και το λογγοβαρδικό φεουδαλικό δίκαιο (*ius feudale*). Από την επέκταση αυτή γεννήθηκε η έννοια του κοινοδικαίου (*ius commune*), η οποία εκτείνεται τόσο στο ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο δίκαιο, και αντιδιαστέλλεται προς το τοπικό δίκαιο και το υλικό των υποθέσεων που υπάρχουν στο τελευταίο. Η αρμονία ανάμεσα στο λεγόμενο «μικτό δίκαιο» (*ius mixtum*) και τα τοπικά μερικά δίκαια (με άλλα λόγια η εναρμόνιση ανάμεσα στο κοινοδίκαιο και τα τοπικά δίκαια) διευκολύνθηκε από το έργο των νομικών της πράξης.

Η προθυμία για υποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου διαφέρει ενόψει των αντικειμενικών κάθε φορά δεδομένων σε σημαντικό βαθμό από ευρωπαϊκή χώρα σε ευρωπαϊκή χώρα. Αποφασιστικής σημασίας είναι εν προκειμένω και το επίπεδο της νομικής πράξης, οι οικονομικές συνθήκες και το πολιτικό σύστημα της εκάστοτε χώρας και περιοχής. Στην ιβηρική χερσόνησο για παράδειγμα ήταν κατά τον 13^ο αιώνα οι παραπάνω συνθήκες τόσο αναπτυγμένες, ώστε το ρωμαϊκό δίκαιο να γίνει εύκολα αποδεκτό μέσω του νομοθετικού έργου *Siete partidas* του βασιλιά Αλφόνσου του 10ου του Σοφού. Στην Ελβετία αντίθετα εξαιτίας κυρίως των τοπικών ιδιαιτεροτήτων δεν στάθηκε δυνατή μια ολοκληρωμένη αποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου (*receptio in globo* ή *receptio in complexu*).

Ανάμεσα στο ρωμαϊκό δίκαιο και το γερμανικό αυτοκρατορικό δίκαιο (*ius caesareum*) παρατηρείται μια στενή σχέση. Το ρωμαϊκό δίκαιο λειτουργεί ως βάση για τη σκέψη και την ιδεολογία του *renovatio imperii*, που κατά την εποχή των Hohenstauffer έπαιξε καθοριστικό ρόλο. Το ρωμαϊκό δίκαιο, ακριβέστερα το *ius publicum Romanum*, ήταν ένα κάθε άλλο παρά υποτιμημένο μέσο για τη δικαιοκή νομιμοποίηση του γερμανικού αυτοκρατορικού μεγαλείου.

Αν και η τάση των πρακτικών νομικών προσανατολιζόταν κυρίως στη γερμανική νομολογιακή πράξη – πράγμα που εμπόδιζε κατ' αρχήν την εφαρμογή των ρωμαϊκών νομικών πηγών – συνεπώς η περιπτώσιολογική αντιμετώπιση των νομικών υποθέσεων ήταν χαρακτηριστική για την εποχή, μπορεί κανείς να μιλήσει ενόψει των γερμανικών δικαστηρίων, των λεγομένων Kammergericht, για ένα είδος «πανδεκτιστικής επιστήμης», η οποία όμως δεν θα πρέπει να συγκριθεί με την πανδεκτιστική επιστήμη του 19ου αιώνα. Αυτή η χρήση του δικαίου εξαιτίας των έντονων επιδράσεων των τοπικών δικαίων δεν είχε ωστόσο περιθώρια περαιτέρω ανάπτυξης. Μόλις με την εμφάνιση και εδραίωση του φυσικού δικαίου κατά τον 17^ο αιώνα διαμορφώθηκαν οι συνθήκες για την ανάπτυξη από μέρους των πρακτικών νομικών του λεγόμενου *Usus modernus pandectarum*. Σε αυτό το σημείο θα πρέπει να θυμηθούμε ότι η λειτουργία αυτών των δικαστηρίων (*Kammeralistik*) τόσο ως προς τον τίτλο όσο και ως προς το περιεχόμενο καταγράφονται ανάγλυφα στο έργο του Samuel Stryk «*Usus modernus pandectarum*» των αρχών του 18ου αιώνα.

Θα πρέπει να τονισθεί πάντως ότι το ίδιο το φυσικό δίκαιο συνέβαλε αποφασιστικά στην ανάπτυξη του ρωμαϊκού δικαίου. Η αποκληθείσα από τον Max Weber ως «απομυθοποίηση του κόσμου» εν λόγω εξέλιξη διαμέσου όχι του αρχαίου, αλλά του μοντέρνου φυσικού δικαίου δεν μπορεί να κατανοηθεί χωρίς τους θεσμούς του ρωμαϊκού δικαίου και συγκεκριμένα του *ius naturale*³⁵.

Η απόπειρα των διανοητών του ρωμαϊκού δικαίου (*iurisconsulti* ή *iurisperiti*), να συναγάγουν το *ius civile* από το *ius naturale*, παρατηρείται ήδη στους θεωρητικούς του φυσικού δικαίου του 16ου και του 17ου αιώνα. Η επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου είναι επίσης ορατή και στη σχολαστική - χριστιανική διδασκαλία. Ένας από τους σημαντικότερους εκπροσώπους του ορθολογικού φυσικού δικαίου, ο Hugo Grotius, συνδέει την *auctoritas* του ρωμαϊκού δικαίου με το *Imperium rationis* του *ius Romanum*. Το ρωμαϊκό δίκαιο παίζει ένα σημαντικό ρόλο και στο έργο ενός εξίσου σημαντικού εκπροσώπου του εκκοσμικευμένου φυσικού δικαίου, του Samuel Pufendorf, που είναι ο συντάκτης του μνημειώδους έργου *De iure naturae et gentium* στα 1672. Ωστόσο, δεν παρατηρείται εξ αυτού μια συγχώνευση της ρωμαϊκής, πανδεκτιστικής επιστήμης και του φυσικού δικαίου: αυτό θα πρέπει να εξηγηθεί και λόγω των προσεγγίσεων από την οπτική γωνία του δημοσίου δικαίου που έγιναν στο πλαίσιο του φυσικού δικαίου και λόγω των φιλοσοφικών προτιμήσεων των εκπροσώπων αυτής της κίνησης που δεν περιοριζόταν σε μια

35. Σχετικά με το μοντέλο του *ius naturale* στους Ρωμαίους βλ. από τη νεότερη βιβλιογραφία G. Hamza, *A természetjog értelmeyéksének problémái: Cicero és a ius naturale (= Τα ερμηνευτικά προβλήματα του φυσικού δικαίου: Ο Κικέρωνας και το *ius naturale*)* JK 50 (1995) 523-529 και ο *id.*, *Bemerkungen über den Begriff des Naturrechts bei Cicero, σε: Nozione formazione e interpretazione del diritto dall' età romana alle esperienze moderne - Recherche dedicate al Prof. F. Gallo, I. Napoli, 1997, σ. 349-362.*

στενή νομική ερμηνεία των κοινωνικών φαινομένων, όπως αποδεικνύει το έργο του νομικού Christian Wolff, που ήταν παράλληλα και ηθικός φιλόσοφος.

4. Η βασική διαφορά ανάμεσα στο *Usus modernus pandectarum* και το φυσικό δίκαιο μπόρεσε μόνο με το επιστημονικό έργο της πανδεκτιστικής επιστήμης, η οποία διαμορφώθηκε κυρίως από τη γερμανική Ιστορική Σχολή του Δικαίου, να γεφυρωθεί. Στους πανδεκτιστές, που φιλοδοξούσαν να διατυπώσουν τη «φιλοσοφία του θετικού δικαίου» (Franz Wieacker), ανάγονται η ιστορική ερμηνεία, η αναγωγή στις πηγές του Ιουστινιανού, η απαίτηση για συστηματικότητα, η τάση για περαιτέρω επεξεργασία της νομικής θεωρίας και σε τελική ανάλυση ως «προσδοκία» η εξάλειψη της μερικότητας και του τοπικού χαρακτήρα του δικαίου. Το δίκαιο των πανδεκτών του 19ου αιώνα, το «σημερινό ρωμαϊκό δίκαιο», θα πρέπει συνεπώς με ακρίβεια να διαχωρισθεί από το *Usus modernus pandectarum*, στο οποίο κυριαρχούσαν ακόμη τα στοιχεία των τοπικιστικών δικαίων.

Το δίκαιο των Πανδεκτών του 19ου αιώνα, το οποίο μετά τη δημοσίευση στη Λειψία το 1838 του μεγάλου έργου του Georg Friedrich Puchta «Εγχειρίδιο των Πανδεκτών» (*Lehrbuch der Pandekten*), πήρε και το ίδιο συνολικά το όνομα «Πανδέκτες»³⁶, είναι κατά τον ορισμό των γερμανών θεωρητικών του δικαίου η θεωρία του γερμανικού δικαίου, σε όση έκταση αυτή βασίζεται στους θεσμούς του ρωμαϊκού δικαίου. Το ρωμαϊκό δίκαιο κρύβεται λοιπόν πίσω από τη γέννηση και την ανάπτυξη των θεσμών του σύγχρονου συστήματος του ιδιωτικού δικαίου.

Μάλιστα παρά τη γέννηση της πανδεκτιστικής επιστήμης στη Γερμανία δεν νοείται να μιλά κανείς μόνο για μια γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη, αφού αυτή η επιστημονική κίνηση δεν υπονοεί μόνο «το δόγμα του κοινοδικαίου» (Paul Koschaker), αλλά από την αρχή της ακόμη ξεπέρασε ως προς τις επιδράσεις της τα όρια της Γερμανίας και επεκτάθηκε και σε χώρες εκτός του ευρωπαϊκού γίγνεσθαι.

Εν προκειμένω θα πρέπει να τονισθεί η επίδραση της πανδεκτιστικής επιστήμης στην Αγγλία. Ο John Austin, ο οποίος ακολούθησε τη φιλοσοφία του δικαίου του Jeremy Bentham, υιοθετεί στην ανάλυση των νομικών εννοιών που επιχειρεί, τη μέθοδο της πανδεκτιστικής επιστήμης. Ο ίδιος εκλαμβάνει το έργο του Savigny «*Das Recht des Besitzes*» («Το δίκαιο της νομής») ως μια υποδειγματική πραγματεία και το χαρακτηρίζει ως το πιο ολοκληρωμένο από όλα τα νομικά έργα³⁷. Επίσης το δίτομο έργο του Anton Friedrich Thibaut «*Σύστημα του Δικαίου των Πανδεκτών*» («*System des Pandekten-Rechts*», το οποίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1803) άσκησε μεγάλη επίδραση στον John Austin. Το έργο αυτό, το οποίο γνώρισε

36. Το *Lehrbuch der Pandekten* του Georg Friedrich Puchta δημοσιεύτηκε σε πρώτη έκδοση το 1838. Συνολικά έγιναν τρεις εκδόσεις, η τελευταία το 1845.

37. Βλ. A.B. Schwarz, *John Austin und die deutsche Rechtswissenschaft seiner Zeit*, σε: *Rechtsgeschichte und Gegenwart, Gesammelte Schriften und Rechtsvergleichung*, von Dr. A.B. Schwarz (επιμ. H. Thieme και F. Wieacker), Karlsruhe, 1960, σ. 73-92.

ανάμεσα στα έτη 1803 και 1834 οκτώ εκδόσεις, επηρέασε αποφασιστικά την ανάπτυξη της αγγλικής νομικής επιστήμης. Το έργο του Daniel Lindley «An Introduction to the Study of Jurisprudence», που δημοσιεύτηκε το 1845 είναι στην ουσία η μετάφραση του γενικού μέρους του Εγχειριδίου του Thibaut³⁸. Ακόμη και στο δημοσιευθέν το 1861 έργο «Ancient Law - Its Connection with the Early History of Society and Its Relation to Modern Ideas» του Sir Henry Maine είναι ορατές οι επιρροές της πανδεκτιστικής επιστήμης³⁹. Ας μη λησμονούνται, τέλος, και οι ομοιότητες (similitudines) ανάμεσα στο γερμανικό και το γαλλικό δίκαιο⁴⁰.

5. Τα μέλη της Ακαδημίας της Παβία, ανάμεσα στα οποία συγκαταλέγονται ισομερώς αξιόλογοι ειδικοί του ρωμαϊκού δικαίου, του Common Law και του μοντέρνου κωδικοποιημένου ιδιωτικού δικαίου, θεωρούσαν ως πρώτιστο καθήκον τους ενόψει της κωδικοποίησης και εισαγωγής ενός ενιαίου ευρωπαϊκού δικαίου των συμβάσεων να επιτύχουν ένα συμβιβασμό μεταξύ του βασιζόμενου στο ρωμαϊκό δίκαιο ηπειρωτικού δικαίου και του Common law⁴¹.

Γεγονός είναι ότι πολλοί δικαιοί θεσμοί και μορφώματα του ρωμαϊκού δικαίου και του αγγλικού δικαίου παρουσιάζουν ομοιότητες⁴². Εν τούτοις υπάρχουν στη μέθοδο του ρωμαϊκού και του αγγλικού δικαίου σημαντικές διαφορές. Ένα ειδοποιό στοιχείο του ρωμαϊκού δικαίου είναι ότι συνιστά δίκαιο των διανοουμένων, ένα *diritto giurisprudenziale*⁴³, το οποίο κατά βάση δεν στηρίζεται σε προηγούμενες δικαστικές ετυμηγορίες (*sententiae*). Η κατανόηση όμως του όρου «δίκαιο των διανοουμένων» εξαρτάται και από το από ποια επιστημονική στάση αυτός προσεγγίζε-

38. Ο ακριβής τίτλος της μετάφρασης είναι: *An Introduction to the Study of Jurisprudence; Being a Translation of the General Part of Thibaut's System des Pandekten Rechts, with Notes and Illustrations*, Philadelphia, 1855.

39. *G. Hamza*, *Sir Henry Maine et le droit comparé*, σε: *Philia - Scritt per G. Franciosi II (A cura di M.F. d' Ippolito)*, Napoli, 2007, σ. 1217-1232. Για την άποψη του Maine σχετικά με το ρόλο του ιδιωτικού δικαίου ενόψει του διεθνούς δικαίου βλ. *Sir Rowert Jennings*, QC: *International Law Reform and Progressive Development*, σε: *Liber Amicorum Professor I. Seidl-Hohenveldern in Honour of his 80th Birthday*, The Hague κ.ά., 1998, σ. 327.

40. Βλ. από την παλαιότερη βιβλιογραφία *M. Rheinstein - F. Deák*, *The Development of French and German Law*, *Georgetown Law Journal* 24 (1935/1936), 551.

41. Οι εκπρόσωποι της Ακαδημίας της Παβία διαβλέπουν πάντως τις δυσκολίες της εναρμόνισης στο επίπεδο της προπαρασκευής ενός νομοθετήματος για το ευρωπαϊκό δίκαιο των συμβάσεων («*droit européen des contrats*»). Αυτό οφείλεται π.χ. στις ιδιαιτερότητες της *liability* του Common law. Βλ. *G. Ganfoldi*, *Fra l' «obligatio» romana e la «liability» di common law: un problema per il legislature europeo*, σε: *Iurisprudentia universalis, Festschrift für Th. Mayer-Maly* (επιμ. *M.J. Schermaier, J.M. Rainer και L.C. Winkel*), Köln - Weimar - Wien, 2002, σ. 229-238.

42. Αυτές οι ομοιότητες διευκόλυναν και διευκολύνουν το νομολογιακό δίκαιο στην εναρμόνισή του με το δίκαιο της Ευρωπαϊκής Κοινότητας και της Ευρωπαϊκής Ένωσης σήμερα. Βλ. *U. Everling*, *Rechtsvereinheitlichung durch Richterrecht in der Europäischen Gemeinschaft*, *RabelsZ* 50 (1986), 193-249.

43. Βλ. *L. Lombardi*, *Saggio sul diritto giurisprudenziale*, Milano, 1967.

ται εδώ. Κατά τον Carl Friedrich von Savigny το αποφασιστικό κριτήριο είναι η συστηματοποίηση, καλύτερα η επιδίωξη προς αυτή. Αυτή ακριβώς η θεώρηση διακρίνεται στο έργο του «Σύστημα του σημερινού ρωμαϊκού δικαίου» («System des heutigen römischen Rechts»). Ο Rudolf von Jhering, ένας διαπρήσιος εχθρός του νομικού θετικισμού, προσεγγίζει την ίδια συλλογιστική από μια εντελώς διαφορετική οπτική γωνία. Πρωτίστως στο έργο του «Το πνεύμα του ρωμαϊκού δικαίου στα διαφορετικά επίπεδα ανάπτυξής του» («Geist des römischen Rechts auf den verschiedenen Stufen seiner Entwicklung») διατηρεί το αποκληθέν δίκαιο των διανοουμένων (droit savant, learned law, diritto dott, derecho docto, direito docto, geleerd recht, geleerd reg κλπ.) τη μεθοδολογική και ιδεολογική σημασία του.

Ο χαρακτηρισμός του *ius Romanum* ως δικαίου της διάνοησης υιοθετείται και από τον Paul Koschaker στο έργο του «Η Ευρώπη και το ρωμαϊκό δίκαιο» («Europa und das römische Recht»). Ο Koschaker διαβλέπει στο ρωμαϊκό δίκαιο ένα ιδανικό αντίπαλο δέος προς το νομικό θετικισμό «που ανήχθη στην απόλυτη αφαίρεση». Ο Koschaker, υπό την έννοια αυτή, αντιπαραβάλλει το ρωμαϊκό δίκαιο στο Common law. Το αγγλικό δίκαιο είναι δηλαδή εμφανώς ένα judge made law, σε απόλυτη αντίθεση προς το ρωμαϊκό δίκαιο. Το *ius romanum* δεν μπορεί σε καμία φάση της ανάπτυξής του να ιδωθεί ως περιπτωσιολογικό δίκαιο (case law). Τα παραπάνω συμμερίζονται στη νομική βιβλιογραφία του 20ου αιώνα – για να αναφέρουμε μόνο ορισμένους συγγραφείς – ο Buckland, ο McNair, ο Schiller, ο Dawson, ο van Caenegem, ο Pringsheim και ο Peter.

6. Ότι το ρωμαϊκό δίκαιο είναι ένα δίκαιο της διάνοησης, είναι ορατό σε κάθε φάση της ανάπτυξής του⁴⁴. Η αιτία γι' αυτό είναι τελικά το γεγονός ότι υπάρχει αναμφίβολα μια συνέχεια ανάμεσα στο δίκαιο του ιερατείου («Pontifikalrecht») και της ιερατικής νομικής επιστήμης («Pontifikalrechtswissenschaft») και της εκκοσμηκευμένης νομικής επιστήμης. Όταν κανείς εξετάζει τα ουσιώδη χαρακτηριστικά του δικαστικού δικαίου στο Common law, πρέπει να παραδεχτεί τις ιστορικές και ιδεολογικές ιδιαιτερότητες αυτού του δικαίου. Σε συνάρτηση με το δόγμα stare decisis θα ήταν δυνατό να επισημανθούν κάποιες ιδιομορφίες του αγγλικού *ius consuetudinarius*. Ιδιαίτερη προσοχή αξιώνει το γεγονός ότι στο αγγλικό δίκαιο (βλ. π.χ. leg. Henr. IX. 9) η ερμηνεία του νόμου λαμβάνει χώρα με εξαιρετικά ευέλικτο τρόπο⁴⁵. Ο δικαστής είναι πολύ λιγότερος εξαρτημένος από τη γλωσσική διατύπωση του νόμου απ' ό,τι από την προηγούμενη νομολογία. Παρ' ό,τι ακόμη και στον Ranulf de Glanvill είναι εμφανή μια τέτοια θεώρηση, ο Bracton, συντάκτης του έργου «De le-

44. Σχετικά με τη γέννηση της επιστήμης του ρωμαϊκού δικαίου βλ. A. Földi/G. Hamza, A római jog története és intéziciei (Geschichte und Institutionen des römischen Rechts), 13. überarbeitete und erweiterte Aufl., Budapest, 2008, σ. 84 επ.

45. Για τους Leges Henrici βλ. F. Liebermann, Über das Englische Rechtsbuch Leges Henrici, Halle a.S., 1901.

gibus et consuetudinibus Angliae», είναι αυτός που στήριξε θεωρητικά το δεσμευτικό χαρακτήρα των cases. Αυτό φαίνεται ιδιαίτερα στη ρήση: «... Si tamen similia everenit, per simile iudicentur, dum bona est occasio a similibus procedere ac similia» (De leg. F. 1 b).

Μια βασική διαφορά ανάμεσα στο αγγλικό και το ρωμαϊκό δίκαιο είναι η *ars distinguendi*. Αυτή είναι η διατυπούμενη στην *responsa* των ρωμαϊκών νομομαθών τέχνη, ακριβέστερα το νομικά ουσιώδες που διακρίνεται από το ανούσιο. Στην *ars distinguendi* καταφαίνεται η υψηλή αφαιρετική δύναμη των ρωμαίων *iurisperiti* (*iurisconsulti*), στην οποία αναγνωρίζοταν στο ρωμαϊκό δίκαιο η *communis opinio*. Παρ' όλα αυτά ο Fritz Schulz κάνει λόγο για απομάκρυνση των Ρωμαίων από κάθε είδους αφαίρεση.

Στις επιμέρους *responsa* επιστρέφουν και αναγνωρίζονται κατά πρώτο λόγο οι δικαιοκές αξίες, ενώ στις αποφάσεις των αγγλικών δικαστηρίων πρωτίστως το βάρος πέφτει στα πραγματολογικά δεδομένα των περιπτώσεων που κρίνουν (cases). Αυτό επιβεβαιώνεται και από το γεγονός ότι στο αγγλικό δίκαιο, επειδή ακριβώς είναι *case law*, λαμβάνεται ιδιαίτερη μέριμνα στην αναγωγή σε προηγούμενες αποφάσεις (*Präzedenzfall* - *law of precedents*). Στις αποφάσεις των αγγλικών δικαστηρίων, και μάλιστα, κατά την πρώιμη φάση ανάπτυξης του αγγλικού δικαίου, συμπελούνται γενικά η δεσμευτική *ratio decidendi* και τα μη δεσμευτικά *obiter dicta* μεταξύ τους. Στους κλασικούς ρωμαίους νομικούς, δηλαδή σε αυτούς που έδρασαν στον πρώτο προχριστιανικό αιώνα, η *ars abstarhendi* καταδεικνύει τη βασική οριοθετική διαφορά ανάμεσα στους Ρωμαίους και την αγγλωσαξωνική νομική θεώρηση. Θα πρέπει πάντως να επισημανθεί ότι κατά μία έννοια – ιδιαίτερα στις περιπτώσεις των *mutatis mutandi* – ακόμη και το ρωμαϊκό δίκαιο διακρίνεται από το δόγμα του *stare decisis*, δηλαδή υπάρχουν ενδείξεις για την κυριαρχία της νομικής άποψης που θεμελιώνει τη δικαστική απόφαση.

Στην πράξη του ρωμαϊκού δικαίου η σημασία της νομολογίας σε σύγκριση με το αγγλικό δίκαιο είναι εξίσου ισχυρή. Με τη βοήθεια των νομικών και μη νομικών πηγών μπορεί να ελεγχθεί ο ρόλος του *case law*. Σημασία προτύπου λαμβάνει εν προκειμένω δίπλα στη δωρεά⁴⁶ και το κληρονομικό δίκαιο. Σε αυτό το πεδίο τον τόνο δίνουν ιδιαίτερα οι αποφάσεις για την *querela inofficiosi testamenti*. Στο επίπεδο του ενοχικού δικαίου θα έπρεπε να επισημανθεί η *compensatio*, στην οποία η *responsa* από πολύ νωρίς έδωσε ιδιαίτερο βάρος. Αυτό το βάρος καταδεικνύεται με την αναγνώριση της κανονιστικής δύναμης συγκεκριμένων δικαιοκών αρχών. Αξιόλογη είναι επίσης η έρευνα της προβληματικής του *ius singulare*. Στην περίπτωση του *ius singulare* – π.χ. στην περίπτωση του *Privilegium* – θα πρέπει η φόρμουλα *in aliis similibus* να ερμηνευθεί με ιδιαίτερη προσοχή και σε αναφορά με προηγούμενες κρί-

46. J.P. Dawson, *Gifts and Promises - Continental and American Law Compared*, New Haven - London, 1980.

σεις.

Το δόγμα *stare decisis* παίζει στη νεότερη φάση του αγγλικού δικαίου ένα σπουδαίο ρόλο. Αναμφίβολα η οριοθετική γραμμή ανάμεσα στη *ratio decidendi* και το *obiter dictum* χαράσσεται με μεγαλύτερη αυστηρότητα και ακρίβεια, ενώ αυτό πριν ήταν ένα δύσκολο νομικό καθήκον αυτό το επεσήμαναν πολλοί συγγραφείς, όπως π.χ. ο Montrose, ο Simpson, ο Derham, ο Allen, ο Cross και ο Paton. Το δόγμα *stare decisis* θα πρέπει να εξηγηθεί σε τελική ανάλυση με το ότι από την πρώιμη φάση του μεσαίωνα το βασικό συστατικό του αγγλικού δικαίου υπήρξε ο άγγλος δικαστής (*judge*), ο οποίος αποκλήθηκε από τον Dawson ως το «στόμα του δικαίου».

7. Στην ανάπτυξη του ευρωπαϊκού δικαίου καθοριστικές υπήρξαν όμως και οι αλληλοεπιδράσεις⁴⁷. Δικαιολογημένα γράφουν κάποιοι συγγραφείς στη νεότερη βιβλιογραφία, έτσι π.χ. ο Patrick Glenn⁴⁸, ο James Gordley⁴⁹ και ο Paolo Gallo⁵⁰, για τη σχετικοποίηση των διαφορών ανάμεσα στο *Common law* και το *civil law* και μάλιστα ενόψει κάποιων θεσμών για την απόλυτη εξάλειψή τους⁵¹.

Στην περιοχή του ενοχικού δικαίου πολλοί θεσμοί του κεντροευρωπαϊκού δικαίου υιοθετήθηκαν από το αγγλικό δίκαιο⁵². Ακόμη και η ιδέα της νομοθετικής ρύθμισης κάποιων θεσμών δεν ξενίζει πλέον τον άγγλο νομικό⁵³. Σε αυτά τα συμφραζόμενα αξίζει να θυμηθούμε τον *Married Women's Property Act* του 1882 και τον *Marriage Act* του 1949⁵⁴.

Σε ορολογικό επίπεδο είναι αξιοσημείωτο ότι μερικοί άγγλοι συγγραφείς ε-

47. Για τον «εξευρωπαϊσμό» του ιδιωτικού δικαίου στην τελευταία δεκαετία του 20ου αιώνα βλ. *Oppetit, Droit commun et droit européen*, σε: *L' internationalisation du droit, Mélanges en l' honneur d' Loussouarn*, Paris, 1994, σ. 311 επ. και *B. Fauvarque-Cosson, Le rôle de la doctrine en droit privé européen*, σε: *Études offertes à G. Viney*, Paris, 2008, σ. 419 επ.

48. Βλ. *H.P. Glenn, La Civilisation de la Common Law*, RIDC 45 (1993), 559-575.

49. Βλ. *J. Gordley, Common law and civil law: eine überholte Unterscheidung*, ZEuP 1 (1993), 498-518, και *o id.*, «Common law» v. «civil law» Una distinzione che va scomparando?, σε: *Scritt in onore di R. Sacco I*, Milano, 1994, σ. 559 επ.

50. Βλ. *P. Gallo, La receuione die modelli nel diritto inglese delle obbligazioni*, σε: *Scritt in onore di R. Sacco I*, Milano, 1994, σ. 473-494.

51. *P. Latham, Action Required in Bridgebuilding between the Various Systems of the Civil Law and of the Common Law*, σε: *Droit romain et identité européenne - Actes du colloque organisé des 12, 13 et 14 mai 1992 à Bruxelles*, RIDA Supplément au tome 41 (1994), 181-184.

52. Για τα προβλήματα που ανακύπτουν σε περίπτωση απουσίας παράδοσης σε ένα δικαστικό σύστημα, το οποίο έχει τις ρίζες του στο *Common law*, βλ. *P.M. North, Problems of Codification in a Common Law System*, *RabelsZ* 46 (1982), 494 επ.

53. Βλ. *R.C. Caenegem, Considérations historiques sur l' unification du droit européen*, σε: *Le code civil français dans le droit européen, Actes du colloque sur le bicentenaire du Code civil organisé à Genève les 26-28 février 2004* (Édité par J.-Ph. Dunand et B. Winiger), Bruxelles, 2005, 280-286.

54. Βλ. από την πλούσια βιβλιογραφία *C. De Wulf, The Trust and Corresponding Institutions in the Civil Law*, Bruxelles, 1965. Βλ. ακόμη *B.A. Wortley, Le «trust» et ses applications modernes en droit anglais*, RIDC 14 (1962), 699-710.

νόψει του English private law τονίζουν τη σημασία της παράδοσης του ρωμαϊκού δικαίου⁵⁵. Αναμφίβολα το δίκαιο των διεθνών πωλήσεων κινητών πραγμάτων των Ενωμένων Εθνών μπορεί να λειτουργήσει ως πρότυπο για την εναρμόνιση του Common law και του civil law.

Η ενοποίηση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη διευκολύνεται αφάνταστα από την πολιτιστική ενότητα και ως τέτοια εννοούμε τις κοινές πολιτισμικές παραδόσεις⁵⁶. Θα πρέπει να τονισθεί ότι οι γενικές δικαιοτικές αρχές επιτρέπουν τη νομική εναρμόνιση στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου⁵⁷.

Το ιδιωτικό δίκαιο των ευρωπαϊκών χωρών και κρατών βασίζεται – αν και σε διαφορετικό βαθμό και παρά τις διαφορετικές ιστορικές παραδόσεις – στο ρωμαϊκό δίκαιο και την παράδοση του τελευταίου⁵⁸. Αυτή η διαπίστωση καθίσταται όλο και εναργέστερη σε μια εποχή σαν τη δική μας, στην οποία οι συχνά υποκινούμενες διαφορές ανάμεσα στις διάφορες νομικές παραδόσεις και τις οικογένειες δικαίων διαρκώς μειώνονται, και γιατί όχι εκλείπουν πλήρως. Η σε διαφορετική ένταση επιχειρούμενη αποδοχή, ακριβέστερα σε ορολογικό επίπεδο, υποδοχή του ρωμαϊκού δικαίου δεν εμποδίζεται συνεπώς ούτε από τις διαφορετικές πολιτισμικά νομικές παραδόσεις. Εν είδει συμπεράσματος, ας εξαρθεί για άλλη μια φορά ο ρόλος του ρωμαϊκού δικαίου στην εκτεταμένη δικαιοσυγκριτική ανάλυση του ευρωπαϊκού δικαίου⁵⁹.

55. English Private Law I και II, (Ed. By P. Birks), Oxford, 2000.

56. Στη νεότερη βιβλιογραφία κάνει λόγο αναφορικά με τη δικαιοκή εναρμόνιση ο Franz Werro για μια πολιτισμική νομοποίηση («légitimité culturelle»). Βλ. *F. Werro, L' Unification du droit privé en Europe: une question de légitimité culturelle*, σε: *Le code civil français dans le droit européen, Actes du colloque sur le bicentenaire du Code civil organisé à Genève les 26-28 février 2004* (Édité par J.-Ph. Dunand et B. Winiger), Bruxelles, 2005, 287-301.

57. Σχετικά με τις γενικές αρχές του δικαίου στο παράδειγμα του ευρωπαϊκού ιδιωτικού δικαίου βλ. από τη νεότερη βιβλιογραφία *A. Metzger, Extra legem, intra ius: Allgemeine Rechtsgrundsätze im Europäischen Privatrecht*, Tübingen, 2009.

58. Επισημαίνονται εν προκειμένω και οι προσπάθειες εναρμόνισης του αστικού δικονομικού δικαίου. Βλ. κατά πρώτο λόγο *Rapprochement du droit judiciaire de l' Union européenne/Approximation of Judiciary Law in the European Law* (Red. By M. Storme), Boston, 1994. Στην περιοχή του εμπορικού δικαίου (trade matters) δεν περιορίζονται οι απόπειρες εναρμόνισης στην Ευρώπη. Βλ. *Conference on the ALI - UNIDROIT Principles and Rules on Transnational Civil Procedure*, London, 2002.

59. Σε σχέση με το ρόλο του ρωμαϊκού δικαίου κατά τη δικαιοκή εναρμόνιση και ενοποίηση από την οπτική γωνία της νομολογίας του Δικαστηρίου των Ευρωπαϊκών Κοινοτήτων βλ. *G. Hamza, Az Közösség Biróságának ítélkezési gyakorlata és az európai jog* (Die Rechtsprechung des Gerichtshofes der Europäischen Gemeinschaften und das europäische Recht), *Európai Jog* 5 (2005), 3-10· *o id.*, *A Luxembourgi Biróság szerepe az európai jog egységesítésében* (Die Rolle des Gerichtshofes in Luxembourg in der Vereinheitlichung des europäischen Rechts) *JK* 60 (2005), 479-488 και *o id.*, *Az Európai Közösség Birósága és jogegységesítés az Európai Unióban* (Der Gerichtshof der Europäischen Gemeinschaften und die Rechtsvereinheitlichung in der Europäischen Union) *Romániai Magyar Jogtudományi Közlöny* 4 (2007) 55-66. Αναφορικά με το ρόλο του ρωμαϊκού δικαίου στην εναρμόνιση στην Ευρώπη βλ. γενικά *G. Hamza, A római jog szerepe az európai szerződési jog harmonizálásában* (Die Rolle

III. Εποπτεία της ιστορίας κωδικοποίησης του ιδιωτικού δικαίου στην Ουγγαρία

1. Στην αρχή αυτής της εποπτικής αναφοράς θα πρέπει να επισημανθεί ότι με την είσοδο και καθιέρωση της πανδεκτιστικής κίνησης στη γερμανική Ιστορική Σχολή του Δικαίου έλαβε χώρα μια σοβαρή μεταβολή και στην ουγγρική νομική ζωή. Η υπονοούμενη θεαματική εξέλιξη πιστοποιείται στο έργο του διακεκριμένου ούγγρου ιδιωτικολόγου του 19ου αιώνα Ignák Frank (1788-1850). Ο Ignák Frank εκφράστηκε, όπως ακριβώς και ο Friedrich Carl Savigny (1779-1861), με πείσμα εναντίον της κωδικοποίησης του αστικού δικαίου. Για τον εξίσου σημαντικό σύγγραφο θεωρητικό László Szalay (1813-1864), ο σύγχρονός του Frank ήταν «ένας πρωτοπόρος στην εποχή του». Ο Frank αξιοποιεί στο έργο του «Specimen elaborandarum institutionum iuris civilis Hungarici», που κυκλοφόρησε το 1823, όρους του ρωμαϊκού δικαίου κατά την ερμηνεία της έννοιας του ακινήτου, τις οποίες επαναλαμβάνει συχνά στο έργο του. Βαθύς γνώστης της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου υπήρξε και ο μαθητής του Frank Gusztáv Wenzel (1818-1891), στο έργο του οποίου ομοίως γίνονται πολλές αναφορές στο ρωμαϊκό δίκαιο.

Από τα μέσα του 19ου αιώνα η γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη άσκησε ακόμμη μεγαλύτερη επίδραση στην ουγγρική νομική θεωρία και τη νομολογιακή πράξη. Πολλοί ούγγροι ρωμαϊστές και ιδιωτικολόγοι υπήρξαν την ίδια περίοδο μαθητές γερμανών πανδεκτιστών. Ο γνωστότερος μαθητής του Jhering ήταν ο ρωμαϊστής και αστικολόγος Gusztáv Szászy-Schwarz (1858-1920). Ο τελευταίος ήταν μέλος της ακαδημίας στο Győr και αργότερα στην ακαδημία του Nagyszében (Hermannstadt, το σημερινό Sibiu της Ρουμανίας) Mihály Biermann (1848-1889), ενώ παρακολούθησε επίσης τα μαθήματα του Rudolf von Jhering στο Göttingen. Ο με μεγάλη επιστημονική παραγωγή και διεθνώς γνωστός συγκριτολόγος Elemér Balogh (1881-1953) υπήρξε μαθητής του Heinrich Dernburg (1829-1907) στο Βερολίνο. Με όλα αυτά εξηγείται γιατί τόσο αυτοί όσο και άλλοι ούγγροι συγγραφείς υιοθέτησαν στα κείμενά τους τα βασικά στοιχεία του γερμανικού πανδεκτιστικού δικαίου.

Μετά την αποτυχία μιας πρώτης απόπειρας κωδικοποίησης του αστικού δικαίου, επεχείρησε ο εγγελιανός και κηρυγμένος εχθρός των επιφυλάξεων του Savigny ως προς τη θέσπιση ενός αστικού κώδικα László Szalay (1813-1864) να συντάξει έναν κώδικα στηριζόμενος στον γαλλικό Code civil, ο οποίος, κατά τη γνώμη του, συνιστούσε το ιδανικότερο πρότυπο και για την ουγγρική κωδικοποίηση. Και αυτή η απόπειρα έμελλε ωστόσο να αποτύχει, καθώς ο γαλλικός αστικός κώδικας κυρίως για πολιτικούς και ιδεολογικούς λόγους δεν ήταν την εποχή εκείνη ιδιαίτερα αγαπητός στην Ουγγαρία.

des römischen Rechts in der Harmonisierung des europäischen Vertragsrechts) Európai Jog 4 (2004) 3-8 και *o. id.*, Jogharmozáció és a római jogi hazgomány (Rechtsharmonisierung und die römischrechtliche Tradition), σε: Liber amicorum - Ünnepi elüadások es tanulmányok Harmathy Attila tiszteletére, Budapest, 2007, 77-103.

Σημειωτέον ότι στο βασίλειο της Ουγγαρίας την ίδια εποχή, που συνιστά την περίοδο των μεταρρυθμίσεων, πάρα πολλές εξειδικευμένες περιοχές του ιδιωτικού δικαίου ρυθμίστηκαν νομοθετικά σε ευρεία έκταση, όπως π.χ. το δίκαιο των εμπορών και το δίκαιο του ανταγωνισμού.

2. Την περίοδο της επανάστασης και του αγώνα της ανεξαρτησίας της Ουγγαρίας, το 1848/1849, θεσπίστηκε ο νόμος 1848: XV. Ο νόμος αυτός θεωρεί την κληρονομική συνέχεια με την Αυστροουγγαρία (*aviticitas*) καταργημένη και ανακοινώνει έτσι την κωδικοποίηση του ουγγρικού αστικού δικαίου.

Για να προετοιμάσει την κωδικοποίηση, οργάνωσε ο εξαιρετός νομικός και υπουργός τότε Δικαιοσύνης *Frenc Deák* (1803-1876) στο υπουργείο του (ακριβέστερα στο νομικό τμήμα ενός τότε ενιαίου υπουργείου) μια νομοπαρασκευαστική επιτροπή. Ο *Deák* όρισε ως καθήκον αυτής της επιτροπής την προπαρασκευή του «ποινικού, αστικού και μεταλλευτικού κώδικα». Πρόεδρο της επιτροπής όρισε τον *László Szalay*. Όπως αποδεικνύει μια επιστολή του τελευταίου από τη Φραγκφούρτη, δεν στάθηκε ωστόσο δυνατό να υποβληθεί τελικά κάποιο Σχέδιο αυτών των κωδίκων στις 2 Ιουλίου 1848, όταν και συγκλήθηκε σε σώμα το Εθνικό Κοινοβούλιο της Ουγγαρίας. Υπήρχε μόνο ένας μικρός, ολιγοσέλιδος φάκελος στο αρχείο του Υπουργείου.

Ακολούθως απέτυχε ωστόσο και αυτή, η τρίτη προσπάθεια κωδικοποίησης, κυρίως λόγω των πολιτικών γεγονότων που μεσολάβησαν (δηλαδή αποτυχία των κινήσεων ανεξαρτησίας της χώρας).

3. Μετά την ατυχή διακοπή του αγώνα ανεξαρτησίας τον Αύγουστο του 1849 εισήχθη στην Ουγγαρία το 1853 (και μερικούς μήνες αργότερα, δηλαδή από την 1η Σεπτεμβρίου 1853 στο *Siebenbürgen*) ο αυστριακός αστικός κώδικας (*ABGB: Allgemeines Bürgerliches Gesetzbuch*) με βασιλικό διάταγμα. Η επικράτηση της συνταγματικής μοναρχίας ολοκληρώθηκε στην Ουγγαρία το 1860 μέσω ενός διατάγματος του Οκτωβρίου της ίδιας χρονιάς που είχε ισχύ νόμου. Σύμφωνα με αυτό το διάταγμα αρμόδια να αποφασίσουν την κωδικοποίηση ήταν είτε το εθνικό κοινοβούλιο είτε τα τοπικά κοινοβούλια. Συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν η συνταγματική συνέλευση (στα ουγγρικά: *Országbírói Értekezlet*) στο *Sopron* (στα γερμανικά: *Ödenburg*), η οποία έθεσε ως βασική προτεραιότητά της τη μεταρρύθμιση του ουγγρικού αστικού δικαίου. Μερικά μέλη αυτής της συνέλευσης, μεταξύ άλλων και ο *György Zsivora* (1804-1883)⁶⁰, τάχθηκαν υπέρ της διατήρησης του αυστριακού κώδικα, ο οποίος θα έπρεπε να υποστεί ελάχιστες μόνο μεταβολές. Οι τελευταίες όφειλαν απλώς να καταγράψουν τις ιδιαιτερότητες της ουγγρικής νομικής πραγμα-

60. Ο *György Zsivora* υπηρέτησε σε πολλά δικαστικά αξιώματα. Το 1861 ήταν δικαστής στην *Tabula Septemviralis*: μεταξύ 1869 και 1873 ήταν πρόεδρος τμήματος στη βασιλική *Curia* (ανώτατο ακυρωτικό δικαστήριο στην Ουγγαρία μετά τον πολιτικό συμβιβασμό στο εθνικό ζήτημα του 1867). Πρβλ. *T. Tóth*, *Emlékbeszéd Zsivora György felett (Gedenkrede an György Zsivora)*, Budapest, 1884.

τικότητας.

Η συνταγματική συνέλευση ψήφισε το 1861 τον «προσωρινό νομικό κανόνα» (στα ουγγρικά: *Ideiglenes Törvénykezési Szabályok*). Αυτό πρακτικά σήμαινε ότι ο αυστριακός κώδικας παρέμενε προσωρινά σε ισχύ. Ο αυστριακός κώδικας δεν είχε πάψει να ισχύει σε κάποια εδάφη της Ουγγαρίας, όπως ήταν το *Siebenbürgen*, αφού αυτά και πριν τον τελικό πολιτικό συμβιβασμό του 1867 εξακολούθησαν να διοικούνται κεντρικά από την Αυστρία. Η ανάληψη των εργασιών σύνταξης κώδικα για όλο το έδαφος της Ουγγαρίας έπρεπε λοιπόν να περιμένει χρονικά τον τελικό συμβιβασμό (ουγγρικά: *Kiegyezés*).

4. Η συγκληθείσα στις 10 Δεκεμβρίου 1865 εθνική συνέλευση αποφάσισε όμως και πάλι να διατάξει την επεξεργασία ενός ουγγρικού αστικού κώδικα. Σε αυτή τη συνέλευση ανέκυψε η εξής διαφωνία: Στην πρώτη εθνική συνάντηση των νομικών στην Ουγγαρία το έτος 1870 προτάθηκε, όπως λέχθηκε, να επανεισαχθεί ο αυστριακός αστικός κώδικας. Στο πλαίσιο αυτής της άποψης διατυπώθηκε η εκτίμηση κυρίως από τον *Imre Hódossy* ότι εν πάση περιπτώσει το 10% του εν λόγω κώδικα χρειάζεται αλλαγές. Άλλοι πάλι, όπως ο *Antal Rentmeister*, οπαδός της Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, τόνισαν την ανάγκη διατήρησης του παλαιού, ντόπιου δικαίου (*ius patrium*). Περαιτέρω ο *Rezső dell' Adami* παρατήρησε, απαντώντας στην πρόταση αυτή, ότι ακόμη και στο θεωρηθέν πατρογονικό νομοθετικό κείμενο «*Tripartitum opus iuris consuetudinarii inelyti regni Hungariae*» του *István Werböczy* είχαν παρεισφύσει πολλά εξωγενή στοιχεία. Οπαδός με ισχυρή φωνή μιας τέταρτης τάσης που στο μεταξύ διαμορφώθηκε, και η οποία πρότεινε τη δημιουργία ενός νέου, αυτοτελούς αστικού κώδικα, ήταν ο *Sándor Daempf*.

Μετά από αυτά τα γεγονότα ανέλαβε ο σύγγρος ρωμαϊστής και αστικολόγος *Pál Hoffmann* τη σύνταξη του Σχεδίου Γενικών Αρχών του ουγγρικού αστικού κώδικα (στα ουγγρικά: *Általános Magánjogi Törvénykönyv*). Για να γίνει αυτό, έλαβε την εντολή από τον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης *Boldizsár Horváth*. Το Σχέδιο του *Hoffmann* ακολουθεί κατά βάση τα βασικά τμήματα του Αστικού Κώδικα της Σαξωνίας, ο οποίος δημοσιεύτηκε το 1863 και τέθηκε σε ισχύ στο εν λόγω γερμανικό κρατίδιο το 1865, ο οποίος επηρεάστηκε κυρίως από τις διδασκαλίες του *Georg Friedrich Puchta*. Για το Σχέδιο αυτό γνωμοδότησαν στη συνέχεια τα Εφετεία (*Königliche Tafel*) και το ακυρωτικό δικαστήριο (*curia*). Του ασκήθηκε κριτική και κυρίως επικρίθηκε για το βαρύ γλωσσικό ύφος του και το ότι περιείχε παλαιομοδίτικες ρυθμίσεις που δεν ανταποκρινόταν πλέον στις πραγματικές ανάγκες της εποχής.

Ένα δεύτερο Σχέδιο Γενικών Αρχών επεξεργάστηκε το 1880 ο *Elek György* (1841-1902).

Το επόμενο Σχέδιο κωδικοποίησης του αστικού δικαίου περιορίστηκε στο κληρονομικό δίκαιο. Για την προϊστορία αυτού του Σχεδίου θα πρέπει να παρατηρηθεί ότι οι σύγγροι νομικοί σε θέματα κληρονομικού δικαίου υιοθετούσαν ιδιαίτερα συ-

ντηρητικές θέσεις. Αυτό επιβεβαιώνεται και από το ότι η συνταγματική συνέλευση του 1861, η οποία διέκοψε την εφαρμογή του αυστριακού αστικού κώδικα στην Ουγγαρία, διατηρούσε το δικαίωμα της προσαύξεσης (*paterna paternis, materna maternis*), και συγκεκριμένα τη διαφορά ανάμεσα στα εξ αρχής ευρισκόμενα στην κληρονομική περιουσία και τα κατόπιν κτηθέντα πράγματα, σε περίπτωση που δεν υπήρχαν κατιόντες, όπως επίσης και το οικογενειακό καταπίστευμα (*fideicommissum*). Τα μέλη της συνέλευσης δικαιολόγησαν αυτή τους την απόφαση με το επιχείρημα ότι έτσι επιτυγχάνεται καλύτερα ο σκοπός της «διάσωσης των προϊόντων της νομικής συγγρικής ευφύιας».

Το 1871, που έλαβε χώρα μια δεύτερη συνέλευση νομικών στην πρωτεύουσα, ο István Teleszky (1836-1899) πρότεινε να προηγηθεί η θέσπιση του κληρονομικού δικαίου των υπολοίπων βιβλίων του αστικού κώδικα. Δύο χρόνια αργότερα έλαβε την εντολή από τον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης να συντάξει ένα Σχέδιο Κληρονομικού Δικαίου. Το 1876 δημοσιεύτηκε το έργο του υπό τον τίτλο *Ötökösödési jogunk törvényhozási szabályozásához* («Για τη νομοθετική ρύθμιση του κληρονομικού δικαίου μας»), στο οποίο ο Teleszky παρουσίαζε τις βασικές ιδέες της ρύθμισης. Μία από τις μεταρρυθμιστικές του πρωτοβουλίες ήταν και η κατάργηση του θεσμού της προσαύξεσης (στα ουγγρικά: *ági örökles*). Το επίσημο «Σχέδιο του γενικού αστικού κώδικα - Κληρονομικό Δίκαιο» που ανέκυψε κατόπιν το 1882 στηρίζεται ομοίως στον Αστικό Κώδικα της Σαξωνίας. Ο συντάκτης αυτού του Σχεδίου επηρεάστηκε όμως και από το έργο του Mommsen «*Entwurf eines deutschen Reichsgesetzes über das Erbrecht nebst Motiven*» (Braunschweig, 1876: «Σχέδιο νόμου για το Κληρονομικό Δίκαιο με αιτιολογική έκθεση»), ένα έργο, το οποίο ήταν έτοιμο ήδη από το 1873 ενόψει των συζητήσεων επί των προπαρασκευαστικών εργασιών του γερμανικού αστικού κώδικα. Αυτό το προσωπικό Σχέδιο του Mommsen επηρέασε ιδιαίτερα τις αντιλήψεις του Teleszky για τη διαθήκη και την πώληση κληρονομιάς. Ας σημειωθεί ότι το Σχέδιο του Teleszky σε αντίθεση με τον αυστριακό αστικό κώδικα που προέκρινε τη διαδοχή εκ διαθήκης θεωρούσε ότι ο κανόνας θα έπρεπε να είναι η εξ αδιαθέτου διαδοχή. Το Σχέδιο που πέρασε τελικά από τη νομική επιτροπή του ουγγρικού κοινοβουλίου και δημοσιεύτηκε το 1889 ακολούθησε κατά βάση το Σχέδιο του Teleszky.

Η προσπάθεια κωδικοποίησης του ενοχικού δικαίου και συνολικά των ενοχικών σχέσεων από τον István Apathy⁶¹ (1829-1889) – το Σχέδιο αυτό σημειωτέον επηρεάστηκε έντονα από πρότυπα του γερμανικού αστικού κώδικα, όπως το Σχέδιο Ενοχικού Δικαίου της Δρέσδης του 1866 – ακολουθεί στο ζήτημα των δικαιοπραξιών τη βουλευτική θεωρία του Savigny. Το ίδιο συμβαίνει και με το Σχέδιο του Pal Hoffmann αλλά και με το αναθεωρημένο από τον Elek Gyögy Σχέδιο Γενικών Αρ-

61. Ο István Apathy ήταν ο συντάκτης του πρώτου νόμου για την πνευματική ιδιοκτησία στην Ουγγαρία (Νόμος 1884: XVI).

χών του 1880.

Το Σχέδιο Εμπραγματού Δικαίου του Endre Halmossy του 1882 ήταν όμως ελάχιστα επηρεασμένο από τη γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη.

Τα Σχέδια Οικογενειακού Δικαίου της ίδιας εποχής προέρχονται από τον László Sirdöc («Von der Vormundschaft und Pflegschaft», 1891: «Περί της επιτροπείας και της δικαστικής αντιλήψεως») δεν είχαν καμία σχέση με τη γερμανική πανδεκτιστική επιστήμη. Ο Benő Zsögöd ήταν περαιτέρω ένας από τους πιο ένθερμους υποστηρικτές της διατήρησης της μακραίωνης (φεουδαρχικών προδιαγραφών) παράδοσης του ουγγρικού αστικού δικαίου (*ius patrium*) στα ζητήματα της κυριότητας και της κληρονομικής διαδοχής.

Ως συμπέρασμα διατηρούμε ότι μέσω των πολλαπλών μερικών Σχεδίων στις αρχές της δεκαετίας του '80 κατά τον 19ο αιώνα γεννήθηκε η πρώτη ευέλικτη «ύφανση» νομοθετικής διάρθρωσης του αστικού κώδικα, εν τούτοις όμως ήταν ελλιπής ακόμη η εικόνα ενός συνολικού Σχεδίου Αστικού Κώδικα. Στο μεταξύ το 1894 ρυθμίστηκαν οι προσωπικές συζυγικές σχέσεις με αυτοτελή νόμο (Νόμος 1894: XXXI). Μνεία δικαιολογεί επίσης στη θέση αυτή και ο νόμος 1877: XX για την επιτροπεία και τη δικαστική αντίληψη.

5. Ο στόχος θέσπισης ενός αστικού κώδικα κυριάρχησε πλήρως από το 1895 στην ουγγρική δικαιοπολιτική σκηνή. Ένας εκ των συνεπέστερων οπαδών αυτής της άποψης υπήρξε ο ρωμαϊστής και αστικολόγος Gusztáv-Schwarz. Το δικό του Σχέδιο που περιείχε 2043 παραγράφους ολοκληρώθηκε το 1900, όταν Υπουργός Δικαιοσύνης ήταν ο ονομαστός οικονομολόγος Sándor Plósz (1846-1925). Σε αντίθεση με όλα τα προηγούμενα, το δικό του Σχέδιο είναι πολυσέλιδο (γι' αυτό και ονομάστηκε το Πρώτο Σχέδιο). Τόσο σε ό,τι αφορά τη διάρθρωσή του όσο και σε ό,τι αφορά το περιεχόμενό του, ήταν εμφανής η επίδραση από το γερμανικό αστικό κώδικα. Το Σχέδιο μοιράζεται σε τέσσερα μέρη: Δίκαιο των Προσώπων και Οικογενειακό Δίκαιο, Ενοχικό Δίκαιο, Εμπράγματο Δίκαιο και Κληρονομικό Δίκαιο. Το ρόλο των Γενικών Αρχών έπαιζαν τα πρώτα κεφάλαια του Ενοχικού Δικαίου, τα οποία ήταν κυριολεκτικά ένα «συγκεκαλυμμένο» Βιβλίο Γενικών Αρχών. Σε ό,τι αφορά τις δικαιοπραξίες ακολουθεί αυτό το Σχέδιο τη θεωρία της εξωτερίκευσης της δήλωσης βούλησης.

Το δεύτερο Σχέδιο ενός Αστικού Κώδικα του 1913 (το οποίο αποκλήθηκε το κείμενο της επιτροπής του 1913) προέκυψε στα χρόνια της υπουργείας ως Υπουργού Δικαιοσύνης του Jenő Balogh, ο οποίος, όπως και ο Sándor Plósz, ήταν ένας ξακουστός νομικός. Σε αυτό το Σχέδιο που ήταν κάπως μικρότερο, αφού απαρτιζόταν από 1800 παραγράφους ήταν ακόμη εντονότερη η επίδραση του γερμανικού αστικού κώδικα σε σχέση με το Σχέδιο του 1900. Ωστόσο, και αυτό δεν είχε Γενικές Αρχές αλλά είχε, όπως και το προηγούμενο, τα ίδια τέσσερα βιβλία. Σε ό,τι αφορά τη δομή, δεν υπάρχει καμία διαφορά σε σύγκριση με το Πρώτο Σχέδιο του 1900. Τα σωματεία και

τα ιδρύματα δεν ρυθμίζονται καθόλου, αλλά αφήνονται για ένα ειδικότερο νόμο. Το Σχέδιο έδινε ιδιαίτερο βάρος στην προστασία της καλόπιστης κτήσης κυριότητας, φαινόμενο που εξηγεί και κάποιες άλλες μικροαλλαγές σε παρεμφερή θέματα. Το Κληρονομικό Δίκαιο είναι εμφανώς πιο ευρύ σε σύγκριση με το Πρώτο Σχέδιο. Οι σπουδαιότεροι νεωτερισμοί του Κληρονομικού Δικαίου είναι η κληροδοσία με άμεση ενέργεια, η απογραφή της κληρονομίας και η πώληση της κληρονομίας.

Το 1914 παρήχθη το Τρίτο Σχέδιο (που ονομάστηκε: Κοινοβουλευτικό Σχέδιο του 1914). Το 1915 δημοσιεύτηκε το Τέταρτο Σχέδιο (που ονομάστηκε: Σχέδιο Επιτροπής του 1915). Αμφότερα περιείχαν ελάχιστες αλλαγές σε σύγκριση με τα Σχέδια του 1900 και του 1913. Στη ματαιώσή τους συνέβαλε κυρίως το ξέσπασμα του 1ου παγκοσμίου πολέμου.

6. Αποφασιστική συμβολή στην επεξεργασία του Πέμπτου Σχεδίου ενός κώδικα για το ιδιωτικό δίκαιο (στα ουγγρικά: Magánjogi tőrvényjavaslat, σε συντομογραφία: Mtj) του έτους 1928 αποφασιστική συμβολή είχε ο Béla Szászy (1865-1931) -αποκληθείς και ως ο «ούγγρος Eugen Huber»⁶². Το δικό του Σχέδιο που είχε 2171 παραγράφους έγινε επί υπουργίας του András Tasnádi Nagy. Στο Σχέδιο αυτό είναι εμφανής η επίδραση του ελβετικού αστικού κώδικα και του ελβετικού Κώδικα Ενοχών.

Αξιοσημείωτη είναι η επίδραση που άσκησε η πανδεκτιστική επιστήμη στο ουγγρικό δίκαιο αναφορικά με την έννοια της αντικειμενικής ευθύνης. Στο Σχέδιο του ουγγρικού αστικού κώδικα του 1900 θεμελιώθηκε αντίθετα η ευθύνη εξαιτίας επίδρασης του γερμανικού αστικού κώδικα στην πταισματική αρχή. Η § 1486 του Σχεδίου του 1913 προέβλεπε – ακολουθώντας το δεύτερο Σχέδιο του 1887 – κατάγνωση αποζημίωσης ανεξάρτητα από πταίσμα (culpa). Η § 1737 του Σχεδίου του 1928, που έγινε αντικείμενο ιδιαίτερης προσοχής διεθνώς, εισάγει την ευθύνη από διακινδύνευση, ακολουθώντας κατά βάση το Δεύτερο Σχέδιο του γερμανικού αστικού κώδικα και αναγνωρίζει την αντικειμενική ευθύνη ως επικουρική βάση αποζημίωσης.

Σχολιάζοντας εδώ την επίδραση που άσκησε το Σχέδιο του 1928 (Mtj), αξίζει να σημειωθεί ότι αυτό αντιμετωπίστηκε από τα ουγγρικά δικαστήρια σχεδόν ως ισοχών δίκαιο, γι' αυτό και σε δικαστικούς κύκλους αποκαλούνταν η *ratio scripta*. Σε αυτό το σημείο δεν θα πρέπει κανείς να παραλείψει να αναφέρει και τις ομοιό-

62. Ο Béla Szászy, που συνέταξε τη διδακτορική διατριβή του το 1888 στη Βουδαπέστη, κατείχε στα χρόνια 1889-1892 τη θέση του έκτακτου καθηγητή του Εκκλησιαστικού Δικαίου και της Ιστορίας του Δικαίου στην Νομική Ακαδημία της μεταρρυθμιστικής Εκκλησίας στο Kecskemét. Τα χρόνια 1892-1894 ήταν δικαστής. Από το 1894 εργάστηκε στο Υπουργείο Δικαιοσύνης. Ο Béla Szászy ήταν από το 1918 Διευθυντής του Τμήματος προπαρασκευής των νόμων στο ίδιο Υπουργείο σε επίπεδο γενικού γραμματέα. Το Μάιο του 1913 εκλέχτηκε ως αντεπιστέλλον μέλος της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών. Βλ. *Kolosváry, Szászy levelező tag emlékezete* (Erinnerung an das korrespondierende Mitglied Béla Szászy), Budapest, 1934· επίσης *K. Szladits, Szászy Béla*, Budapest, 1934.

τητες που παρουσιάζει το Πέμπτο Σχέδιο με το Tripartitum του István Werböczy. Κάποιοι αποκάλεσαν αυτό το Σχέδιο – και ως φαίνεται καθόλου αδικαιολόγητα – ως τη «συνταγματική πράξη για το ιδιωτικό δίκαιο» στην Ουγγαρία.

Η σπουδαιότητα αυτού του κωδικοποιητικού σχεδίου εμφανίζεται άλλωστε και από το γεγονός ότι ένας αυτοτελής νόμος (Νόμος 1931: XXII) επικύρωσε τη σχετική κοινοβουλευτική συζήτηση για το Πέμπτο Σχέδιο και τη δημοσίευση του αστικού κώδικα. Η ευθύνη του συντονισμού του σχεδίου επικύρωσης και δημοσίευσης του αστικού κώδικα ανατέθηκε στον τότε Υπουργό Δικαιοσύνης Tibor Zsitvay (1884-1969). Σύμφωνα με αυτό τον διαδικαστικό νόμο έπρεπε να συσταθεί μία 60μελής επιτροπή, η οποία θα απαρτιζόταν από 30 βουλευτές (στα ουγγρικά: Kérviseleőháza) και 30 μέλη της Γερουσίας (στα ουγγρικά: Felsőháza). Είναι χαρακτηριστικό ότι στην εναρκτήρια ομιλία του στη Βουλή ο Αντιβασιλέας Miklós Horthy (1868-1957) παρατηρούσε ότι «η Βουλή έχει αναλάβει ένα βαρύ καθήκον, το οποίο δεν επιλύθηκε εδώ και αιώνες». Την ίδια χρονιά όμως λόγω της μεγάλης οικονομικής κρίσης που έπληξε και την Ουγγαρία έλαβε χώρα κυβερνητική αλλαγή, η οποία οδήγησε σε ματαίωση και αυτής της κωδικοποιητικής απόπειρας.

Το ουγγρικό κοινοβούλιο δεν ψήφισε έτσι το 1931 τον αστικό κώδικα. Ο τελευταίος έπεσε εμφανώς θύμα της τρέχουσας πολιτικής αντιπαλότητας. Αν κοιτάξει όμως κανείς τα πράγματα με μια πιο μακροπρόθεσμη ματιά, θα δει ότι το καθοριστικό στοιχείο ήταν το γεγονός πως μετά τον 1ο παγκόσμιο πόλεμο και τη Συνθήκη Ειρήνης στο Τριανόν μεγάλες εκτάσεις της Ουγγαρίας αποκόπηκαν και χαρίστηκαν στα γειτονικά κράτη. Σε αυτά τα μέρη δεν θα μπορούσε να ισχύσει ένας ουγγρικός αστικός κώδικας στην περίοδο του μεσοπολέμου. Εξακολούθησε όμως να ισχύει το μη κωδικοποιημένο εθμικό ουγγρικό δίκαιο⁶³. Εξαίρεση απετέλεσε η περιοχή Burgenland, που είχε προσαρτηθεί στην Αυστρία και στην οποία από τις 15 Ιουνίου 1922 ίσχυε ο αυστριακός αστικός κώδικας.

7. Ως βασικό χαρακτηριστικό αυτού του Πέμπτου και πιο σημαντικού Σχεδίου, το οποίο γεννήθηκε ανάμεσα στα 1900 και 1928, θα πρέπει να συγκρατήσουμε στη μνήμη μας το εξής: Οι σημαντικές αλλαγές που περιείχε τυπικά δεν μπορούσαν να γίνουν αποδεκτές από την ουγγρική νομολογία, γιατί το Σχέδιο αυτό δεν εγκρίθηκε ποτέ νομοθετικά. Ωστόσο, στην πράξη οι αλλαγές που επέφερε, απετέλεσαν κυριολεκτικά μια «βασική δεξαμενή για την ουγγρική ειδική νομοθεσία στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου».

Ο νομοθέτης έλαβε από αυτό το Σχέδιο το υλικό για την επεξεργασία και θέση σε ισχύ μεταγενέστερων ειδικών αστικών νόμων σχετικά με την αγοραπωλησία ζώων (Νόμος 1923: X), την υποθήκη (Νόμος 1927: XXXV) αλλά και την ευθύνη του πανδοχέα και ξενοδόχου (Νόμος 1924: XIII), για να αναφέρουμε μόνο μερι-

63. Βασικό ρόλο έπαιξε και το γεγονός ότι πολλά από τα ζητήματα που έπρεπε να ρυθμισθούν στον αστικό κώδικα, αντιμετωπίστηκαν ήδη με ειδικούς νόμους.

κούς από αυτούς.

8. Ο πρώτος (και με τροποποιήσεις ακόμη ισχύων) αστικός κώδικας της Ουγγαρίας είναι αυτός του 1959. Η επιτροπή σύνταξης συνεκλήθη από το Υπουργικό Συμβούλιο το 1953. Ανάμεσα στα μέλη της υπήρξαν εκπρόσωποι από τους ακόλουθους φορείς: τις έδρες αστικού δικαίου τριών νομικών σχολών και συγκεκριμένα της Βουδαπέστης, του Pécs και του Szeged, τις οικονομικές σχολές της Βουδαπέστης, του Τμήματος Ιδιωτικού Δικαίου του Ινστιτούτου για την πολιτική και νομική επιστήμη που λειτουργεί υπό την αιγίδα της Ουγγρικής Ακαδημίας Επιστημών, του Ανώτατου Ακυρωτικού Δικαστηρίου και της Ανώτατης Εισαγγελίας, όπως και εκπρόσωποι του Υπουργείου Δικαιοσύνης.

Το (πρώτο) Σχέδιο ετοιμάστηκε το Σεπτέμβριο του 1956. Στις αρχές του 1957 μια μικρότερη επιτροπή που συνέστησε ο Υπουργός Δικαιοσύνης εξέτασε τα ζητήματα αρχών του Σχεδίου και τελικά προέκυψε ένα τροποποιημένο Σχέδιο την ίδια χρονιά. Το τελευταίο δημοσιεύτηκε και τέθηκε προς συζήτηση. Το κείμενο του οριστικού Σχεδίου, το οποίο επεξεργάστηκε εκ νέου επιτροπή του Υπουργείου Δικαιοσύνης, έφτασε προς συζήτηση στη Βουλή το 1959 ως Σχέδιο Νόμου και ψηφίστηκε το ίδιο έτος. Ο ουγγρικός αστικός κώδικας τέθηκε τελικά σε ισχύ την 1η Μαΐου 1960.

9. Ο αστικός κώδικας αντανακλά παρά τις έντονες επιδράσεις της σοσιαλιστικής ιδεολογίας πολύ έντονα και τις επιρροές από τον ελβετικό αστικό κώδικα και τον ελβετικό Κώδικα Ενοχών, τον γερμανικό αστικό κώδικα και το ουγγρικό Πέμπτο Σχέδιο του 1928 (Mtj). Από τους αστικούς κώδικες των σοσιαλιστικών κρατών οι συντάκτες του ουγγρικού κώδικα έλαβαν υπόψη τον αστικό κώδικα της Σοβιετικής Ένωσης του 1922, τον τσεχοσλοβακικό αστικό κώδικα του 1950, το Σχέδιο Αστικού Κώδικα της Πολωνίας του 1955, τον βουλγαρικό νόμο για τις ενοχικές σχέσεις του 1950 και τον βουλγαρικό νόμο για την ιδιοκτησία του 1951.

Ο ουγγρικός κώδικας δεν έχει Γενικές Αρχές, αλλά εισαγωγικές διατάξεις σε επτά παραγράφους. Ο κώδικας υποδιαιρείται δε στα εξής τμήματα: Εισαγωγικές Διατάξεις, Δίκαιο των Προσώπων (το φυσικό πρόσωπο· το κράτος ως πρόσωπο δικαίου· τα νομικά πρόσωπα· η αστική προστασία των προσώπων), Κυριότητα, Ενοχικό Δίκαιο, Κληρονομικό Δίκαιο και Τελικές Διατάξεις. Σε πολλούς από τους θεσμούς του είναι εμφανής η άμεση επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου.

Ο αστικός κώδικας δεν χρησιμοποιεί τον όρο «Εμπράγατο Δίκαιο» (στα ουγγρικά: *dologi jog*) ούτε τον όρο «περιορισμένο εμπράγατο δικαίωμα». Παρ' όλα αυτά το περιεχόμενο των διαφόρων τύπων κυριότητας που δέχεται (όπως κρατική κυριότητα, συνεργατική κυριότητα, η λεγόμενη προσωπική κυριότητα και η σε περιορισμένη έκταση αναγνώριση της ατομικής ιδιοκτησίας) είναι βαθιά εμποτισμένο από τις διδασκαλίες του ρωμαίου νομομαθή Ουλπιανού για τις εξουσίες του κυρίου (*uti, frui, habere, possidere, abuti*). Στο δίκαιο της νομής γνωρίζει ο ουγγρικός κώδικας μόνο την έννοια της νομής (*possessio civilis*), όχι αυτή της κατοχής (*possessio naturalis - detentio*). Η προστασία της κατοχής δεν ήταν λοιπόν αρχικά εξασφα-

λισμένη στο νόμο, αναγνωρίστηκε όμως στο μεταξύ από τη νομολογιακή πράξη. Στο σύστημα μεταβίβασης της κυριότητας αποδέχεται ο κώδικας την αρχή του χωρισμού των δικαιοπραξιών: Εκτός από μια αιτία (*causa, titulus*) απαιτείται δηλαδή και η μεταβίβαση και παράδοση του πράγματος (*traditio*). Η χρησικτησία (*usuca-rio*) δεν στηρίχτηκε όμως στο ρωμαϊκό δίκαιο, καθώς το ουγγρικό δίκαιο αρκείται σε πράγμα επιδεκτικό χρησικτησίας (*res habilis*) και δεν αξιώνει την επίδειξη καλής πίστης (*bona fides*) και νόμιμου τίτλου (*iustus titulus, iusta causa*), για να λάβει χώρα η χρησικτησία. Οι δουλείες δεν θεωρούνται εμπράγματα δικαιώματα, αλλά αυτοτελή δικαιώματα χρήσης.

Το τμήμα των ενοχικών σχέσεων (τμήμα IV) του κώδικα ακολουθεί κατά βάση το πανδεκτιστικό σύστημα, καθώς υποδιαιρείται σε ένα Γενικό και ένα Ειδικό Μέρος. Ωστόσο, ο κώδικας δεν γνωρίζει τη διάκριση ανάμεσα σε μονομερείς δικαιοπραξίες και συμβάσεις. Οι συντάκτες του κώδικα ακολούθησαν για τη δικαιοπραξία τη θεωρία της δήλωσης (εξωτερίκευση της βούλησης). Ακολουθώντας τη *regula Catoiana*, μπορεί μάλιστα κανείς να επικαλείται χωρίς χρονικό περιορισμό την ακυρότητα της δικαιοπραξίας. Το δικαίωμα ενεχύρασης ρυθμίζεται ως εξασφαλιστικός θεσμός στο πλαίσιο του ενοχικού δικαίου, επιπλέον δε αναγνωρίζεται και το *rignum Gordianum* (ενέχυρο για διαρκείς σχέσεις). Ρωμαϊκή επίδραση αφήνει να διαφανεί και η ρύθμιση των διαφορετικών εκδοχών της φυσικής ενοχής (π.χ. οι αξιώσεις από παίγνιο ή στοίχημα). Στο ενοχικό δίκαιο ρυθμίζονται και οι σοσιαλιστικής έμπνευσης, λεγόμενες «συμβάσεις προγραμματισμού» (γερμανικά: *Planverträge* - ουγγρικά: *tervszerződéssek*). Αυτό το κεφάλαιο δεν εφαρμόστηκε όμως στην ουσία καθόλου μετά την οικονομική μεταρρύθμιση του 1968 (Νέος Οικονομικός Μηχανισμός, στα ουγγρικά: *új gazdasági mechanizmus*) και από το 1977 τέθηκε και τυπικά εκτός ισχύος.

Το ουγγρικό κληρονομικό δίκαιο έχει τις ρίζες του στο ρωμαϊκό δίκαιο και τη ρωμαϊκή παράδοση. Ο ουγγρικός αστικός κώδικας αποδέχεται την άμεση και αυτοδίκαιη διαδοχή (*ipso iure-Erbfolge*) και όχι, όπως ο αυστριακός κώδικας, την κλήση στην κληρονομία (*hereditas jacens*).

10. Ο ουγγρικός αστικός κώδικας έχει στο μεταξύ σταδιακά – ήδη από το 1967 και το 1977, αλλά κυρίως μετά την πτώση του σοσιαλισμού και την πολιτικοοικονομική μεταβολή που ακολούθησε – καθαρθεί από τις διατάξεις που παρέπεμπαν στη σοσιαλιστική ιδεολογία. Άλλες από αυτές τις νομοθετικές μεταβολές στάθηκαν σε ζητήματα αρχών (π.χ. ο νόμος 1991: XIV και ο νόμος 1993: XCII) και άλλες επικεντρώθηκαν σε επιμέρους διατάξεις και θεσμούς. Με το νόμο 1991: XIV ρυθμίστηκαν οι αντικείμενες στα χρηστά ήθη δικαιοπραξίες (*Contractus contra bonos mores*) και η αρχή της καλής πίστης (*Treu und Glauben*). Από το 1996 ισχύει πλέον και το ενέχυρο επί κινητών πραγμάτων, γεγονός που σηματοδοτεί ομοίως επιστροφή στη δογματική του ρωμαϊκού δικαίου.

Το γεγονός ότι ο ουγγρικός αστικός κώδικας του 1959 – αν και με μεταβολές –

αποδείχτηκε ένα κατάλληλο νομικό εργαλείο τόσο κατά την περίοδο της σοσιαλιστικής οικονομίας όσο και μετά την πολιτειακή αλλαγή και στροφή προς την οικονομία της αγοράς, εξηγείται από το ότι οι συντάκτες στάθηκαν περισσότερο στα στέρεα στοιχεία του αστικού δικαίου και σε εμφανή αντίθεση π.χ. προς τους συντάκτες του αστικού κώδικα της Ανατολικής Γερμανίας του 1975, χρησιμοποίησαν ελάχιστες διατάξεις, οι οποίες ήταν ιδεολογικά χρωματισμένες. Έτσι στο παράδειγμα του συγγραφικού κώδικα επιβεβαιώθηκε περίτρανα η ρήση του Karl Renner για την «ουδετερότητα του δικαίου».

Και μετά όμως από τη θέσπιση του συγγραφικού αστικού κώδικα η νομολογία – κυρίως αυτή του ανωτάτου ακυρωτικού (συγγραφικά: Legfelsőbb Bíróság), σε συμφωνία με τη μακράωνη συγγραφική παράδοση, συνέχισε τον καθοριστικό δικαιοπλαστικό ρόλο της.

11. Πολλές επιμέρους περιοχές του ιδιωτικού δικαίου, ακολουθώντας τη σοσιαλιστική πρακτική των δικαϊκών εξειδικεύσεων⁶⁴, δεν περιελήφθησαν στον αστικό κώδικα, αλλά ρυθμίστηκαν με ειδικούς νόμους. Το Οικογενειακό Δίκαιο εμπεριέχεται π.χ. στο νόμο για το γάμο, την οικογένεια και την επιτροπεία του 1952. Αυτός ο νόμος άλλαξε, όμως, επανειλημμένες φορές, ακόμη και πριν την πολιτειακή αλλαγή, όπως π.χ. το 1987. Ο Εργατικός Κώδικας του 1967 – το εργατικό δίκαιο ρυθμιζόταν μέχρι τότε με διατάγματα – επίσης μεταβλήθηκε πολλές φορές και αντικαταστάθηκε το 1992 με ένα νέο κώδικα.

Η «πνευματική ιδιοκτησία» ρυθμίστηκε αρχικά με ένα νόμο του 1969, ο οποίος αντικαταστάθηκε με νόμο του 1999. Το «νομοθετικό διάταγμα» (συγγραφικά: törvényrejtő rendelet) για το ιδιωτικό διεθνές δίκαιο εκδόθηκε το 1979. Σε σχέση επίσης με τους συνεταιρισμούς εκδόθηκαν μετά την πολιτική μεταστροφή οι νόμοι 1991:1 και 2000: CXLI.

12. Κατά τη διάρκεια της προπαρασκευής⁶⁵ της νέας κωδικοποίησης του συγγραφικού ιδιωτικού δικαίου (Αστικό Δίκαιο, Εμπορικό Δίκαιο και Δίκαιο των Εταιρειών) διατυπώθηκαν ποικίλες απόψεις σε σχέση με το αν θα πρέπει να γίνει αυτόνομη ή ενιαία ρύθμιση του Δικαίου των Εταιρειών (Εμπορικό Δίκαιο)⁶⁶. Η συζήτηση περιστράφηκε γύρω από την αποδοχή ή απόρριψη ενός ενιαίου κώδικα (code unique).

Νομική βάση για την κρατική πρωτοβουλία ως προς τη νέα κωδικοποίηση έδωσε η κυβερνητική απόφαση αρ. 1050/1998, που τροποποιήθηκε από την απόφαση αρ. 1061/1999. Η κύρια επιτροπή της κωδικοποίησης στη συνεδρίασή της 8ης

64. Βλ. G. Hamza, A modern jogrendszer tagozódása és a római jogi tradíció (Die Gliederung der modernen Rechtssysteme und die römischrechtliche Tradition), Állam- és Jogtudomány 40 (2004), 1-19.

65. Σχετικά με το θεωρητικό υπόβαθρο αυτής βλ. L. Vékás, Az új Polgári Törvénykönyv elméleti előkérdései (Theoretische Vorfragen zum neuen Zivilgesetzbuch), Budapest, 2001.

66. Βλ. L. Vékás, Szükség van-e kereskedelmi magánjogra? (Ist ein Handelsprivatrecht notwendig?), Magyar Jog 44 (1998), 705-714.

Νοεμβρίου 2001 δέχτηκε την «πρόθεση θέσπισης ενός νέου ουγγρικού αστικού κώδικα» (στα ουγγρικά: Az új Polgári Törvénykönyv koncepciója). Επί τη βάση της κυβερνητικής απόφασης αρ. 1009/2002 δημοσιεύτηκε η πρόθεση αυτή στις 31 Ιανουαρίου 2002⁶⁷. Με την απόφαση 1003/2003 αποφασίστηκε η επεξεργασία ενός νέου νομοθετικού κειμένου.

Ξεκαθαρισμένο ήταν στο μεταξύ ότι ο νέος αστικός κώδικας δεν θα είναι ένας ενιαίος κώδικας (όπως π.χ. είναι ο ιταλικός *Codice civile* του έτους 1942 και ο νέος ολλανδικός *Burgerlijk Wetboek*). Δεν θα υπάρχουν επίσης Γενικές Αρχές. Ο νέος ουγγρικός αστικός κώδικας θα έχει την ακόλουθη δομή: Εισαγωγικές Διατάξεις (Πρώτο Βιβλίο), Πρόσωπα (Δεύτερο Βιβλίο), Οικογενειακό Δίκαιο (Τρίτο Βιβλίο), Εμπράγματο Δίκαιο (Τέταρτο Βιβλίο), Ενοχικό Δίκαιο (Πέμπτο Βιβλίο), Κληρονομικό Δίκαιο (Έκτο Βιβλίο) και Τελικές Διατάξεις (Εβδομο Βιβλίο). Ο νέος κώδικας θα περιλαμβάνει και το Οικογενειακό Δίκαιο σε αντίθεση με τον κώδικα του 1959.

Η επιτροπή σύνταξης αποδέχτηκε εν μέρει και το μονιστικό σύστημα (*concept moniste*). Σε συνάρτηση με αυτό ο νέος αστικός κώδικας, σε ό,τι αφορά τις γενικές διατάξεις, θα ισχύει τόσο για τους ιδιώτες όσο και για τους εμπόρους. Θα υπάρχουν επίσης διατάξεις για τον καταναλωτή, αφού επιδιώκεται με αυτό να ληφθεί μέριμνα για το ευρωπαϊκό δίκαιο προστασίας του καταναλωτή. Το μονιστικό σύστημα εκφράζεται και δια του γεγονότος ότι οι γενικές διατάξεις ιδιωτικού δικαίου του κώδικα θα αφορούν και τις εμπορικές εταιρείες⁶⁸.

Το εργατικό δίκαιο θα εξακολουθήσει να ρυθμίζεται σε έναν αυτοτελή κώδικα. Οι γενικές διατάξεις για τις δικαιοπραξίες του αστικού κώδικα θα αποτελούν μια δευτερογενή πηγή δικαίου για το ατομικό εργατικό δίκαιο.

Οι επιμέρους ρυθμίσεις για την «πνευματική ιδιοκτησία» (π.χ. το δικαίωμα εκμετάλλευσης) θα μεταφερθούν επίσης στον αστικό κώδικα.

Οι συντάκτες δεν εμπνέονται, ως φαίνεται, από ένα μόνο και συγκεκριμένο αλλοδαπό αστικό κώδικα. Για παράδειγμα ο πρόσφατος ολλανδικός αστικός κώδικας (*Burgerlijk Wetboek*) δεν είναι το βασικό πρότυπο του. Οι συντάκτες του προσανατολίζονται μεταξύ άλλων και στη Συνθήκη της Βιέννης για τις διεθνείς πωλήσεις κινητών πραγμάτων του 1980, στα UNIDROIT-Principles of International Commercial Contracts του 1994 και στα Principles of European Contract Law του 1997. Οι συντάκτες του λαμβάνουν υπόψη επίσης το ευρωπαϊκό κοινοτικό δίκαιο⁶⁹, πολύ

67. Βλ. *Magyar Közlöny* (Ungarisches Amtsblatt), 2002/15: Az új Polgári törvénykönyv koncepciója. Βλ. ακόμη *L. Vékás*, Az új Ptk. Koncepciója és tematikája (Konzept und Thematik des neuen ungarischen ZGB), σε: *Magyar Közlöny különszám* (Sonderausgabe des Ungarischen Amtsblattes), Budapest, 10. Februar 2003.

68. Βλ. *Szakértői az új Polgári Törvénykönyv tervezetéhez* (Expertenvorlage eines neuen Zivilgesetzbuches für Ungarn) (Red. L.Vékás), Budapest, 2008.

69. Σχετικά με την υπό διαμόρφωση έννοια του ευρωπαϊκού ιδιωτικού κοινοτικού δικαίου βλ. από την πλούσια βιβλιογραφία *P.-Chr. Müller-Graff*, *Privatrecht und europäisches Gemeinschaftsrecht*, Ba-

περισσότερο μετά την είσοδο της Ουγγαρίας στην Ευρωπαϊκή Ένωση την 1η Μαΐου 2004.

Το γεγονός ότι η Ουγγαρία είναι το μόνο κράτος της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, το οποίο μετά την πολιτική μεταβολή δεν ψήφισε ένα νέο Σύνταγμα, δεν συνιστά πράγματι κανένα εμπόδιο για τη μέχρι τώρα εξελισσόμενη διαδικασία της νέας κωδικοποίησης⁷⁰.

13. Ο ουγγρικός εμπορικός κώδικας του 1875 ακολουθεί το μοντέλο του Γερμανικού Γενικού Εμπορικού Κώδικα του 1861 (ADHGB: Allgemeines Deutsches Handelsgesetzbuch). Σε συνάρτηση με αυτό ο σύγγρος νομοθέτης υιοθέτησε το δυαδικό σύστημα (concept dualiste - το δυαδικό σύστημα δεν εκλείπει εξαιτίας του γεγονότος ότι στην Ουγγαρία μόλις το 1959 θεσπίστηκε ο αστικός κώδικας⁷¹). Ο εν λόγω ουγγρικός εμπορικός κώδικας παρέμεινε σε ανανεωμένες εκδόχές σε ισχύ μέχρι τη δεκαετία του '40. Μάλιστα ο κώδικας αυτός για μερικές εμπορικές εταιρείες ίσχυσε έως και την 1η Ιανουαρίου 1989.

Ένας νέος μεταρρυθμιστικός νόμος για τις «οικονομικές επιχειρήσεις» ψηφίστηκε στην Ουγγαρία το 1988 και τέθηκε σε ισχύ από την 1η Ιανουαρίου 1989 (Νόμος 1988: VI). Αυτός ο νόμος αντικατέστησε στο μεγαλύτερο μέρος του τον εν λόγω εμπορικό κώδικα και συνέβαλε αποφασιστικά στην οικονομική μεταβολή της χώρας. Στο μεσοδιάστημα ίσχυσε ο νόμος για τις οικονομικές επιχειρήσεις του 1997 (Νόμος 1997: CXLIV), ο οποίος με τη σειρά του αντικαταστάθηκε με το νόμο για τις οικονομικές επιχειρήσεις του 2006 (Νόμος 2006: IV), ο οποίος τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 2006.

IV. Εποπτεία της ιστορίας κωδικοποίησης του ιδιωτικού δικαίου στην Ελλάδα

1. Το έτος 1822 – μετά την κήρυξη της ελληνικής ανεξαρτησίας από την οθωμανική αυτοκρατορία – άρχισε η εφαρμογή στις διάφορες ελληνικές περιοχές των Βασιλικών (Basilika) και σε τυπικό επίπεδο. Τη νομική βάση γι' αυτή την εφαρμο-

den-Baden, 2η εκδ., 1991.

70. Μία πολύ καλή εποπτεία για τα μέχρι τώρα αποτελέσματα της μεταρρύθμισης του ουγγρικού ιδιωτικού δικαίου προσφέρουν τα άρθρα του Laios Vékás, που είναι ο πρόεδρος της επιτροπής για τη νέα κωδικοποίηση του ουγγρικού ιδιωτικού δικαίου. Βλ. *L. Vékás, Über die umfangreiche Reform des ungarischen Zivilrechts*, σε: *Gedankenaustausch zwischen deutschen und ungarischen Juristen, Konferenzbeiträge 1997-2003*, Budapest, 2004, σ. 418-432 και *Über die anhängige Reform des ungarischen Zivilgesetzbuches*, *Zeitschrift für Rechtsvergleichung, Internationales Privatrecht und Europarecht* 45 (2004), 65-73.

71. Στη θεωρία υπήρξαν και αντίθετες θέσεις, σύμφωνα με τις οποίες η αυτοτελής κωδικοποίηση του εμπορικού δικαίου δεν είναι αυτονόητη. Βλ. γι' αυτό *B. Grosschmid, A kereskedelmi jognak különválásáról (Über die Abspaltung des Handelsrechts)*. *B. Grosschmid, Magánjogi tanulmányok*, Budapest, 1901, σ. 719-725. Ο Grosschmid επικαλείται κυρίως τον ελβετικό Κώδικα Ενοχών, ο οποίος ως γνωστό ακολουθεί το μονιστικό σύστημα.

γή πρόσφερε η δημοσιευθείσα την ίδια χρονιά Συνταγματική Χάρτα της Επιδαύρου. Ο σχετικός νόμος του 1828 (στα ελληνικά: Ψήφισμα) επιβεβαίωσε τις επιταγές αυτού του Συντάγματος. Στο συγκεκριμένο νόμο η Εξάβιβλος (Hexabiblos) ανακηρύχθηκε επίσημη πηγή του δικαίου. Το 1835 εκδόθηκε ένα διάταγμα, σύμφωνα με το οποίο, σε ό,τι αφορά το ιδιωτικό δίκαιο της χώρας, μέχρι τη σύνταξη ενός αστικού κώδικα (στα ελληνικά: νόμος πολιτικός) μαζί με το εθμικό δίκαιο θα εφαρμόζονται οι νόμοι των βυζαντινών αυτοκρατόρων, όπως ακριβώς καταγράφηκαν από τον Κωνσταντίνο Αρμενόπουλο το 1345 στην Εξάβιβλο.

Τα πρώτα αποτελέσματα των προσπαθειών για την κωδικοποίηση του αστικού δικαίου διαφάνηκαν στον κώδικα του 1841 που ίσχυσε στα Ιόνια νησιά, στον κώδικα της Σάμου του 1899 και στον Κρητικό Κώδικα του 1903. Παράλληλα εφαρμόζονταν οι διαφορετικές πηγές του βυζαντινορρωμαϊκού δικαίου (*ius Graeco-Romanum*), κυρίως η Εξάβιβλος και τα Βασιλικά.

Ως πρότυπο για τον Ιόνιο Κώδικα λειτούργησαν ο γαλλικός αστικός κώδικας, ο αστικός κώδικας του Βασιλείου των Δύο Σικελιών (Regno delle due Sicilie) του 1819 και οι βενετσιάνικοι κώδικες (Statuta Veneta). Η σύνταξη του Σαμιακού Κώδικα επηρεάστηκε από τον γαλλικό αστικό κώδικα, τον Κώδικα της Σαξωνίας και από τον ιταλικό αστικό κώδικα του 1865. Ο Κρητικός Αστικός Κώδικας του 1903 στηρίχτηκε κατά πρώτο λόγο στο γερμανικό αστικό κώδικα. Αυτό φαίνεται και από το γεγονός ότι διαθέτει Γενικές Αρχές αλλά και από τη ρύθμιση του δικαίου της κυριότητας και συνολικά του εμπράγματος δικαίου (*iura in re aliena*).

2. Θα πρέπει να επισημανθεί ότι κατά τη διάρκεια των προπαρασκευαστικών εργασιών διατυπώθηκε η σκέψη να ληφθούν υπόψη τα τοπικά δίκαια που καταγράφουν την ελληνική νομική παράδοση και τις δικαιοκές συνήθειες (*consuetudines*). Αυτή την άποψη εξέφρασε κυρίως ο ονομαστός βαναρός φιλέλληνας νομικός, καθηγητής στο Πανεπιστήμιο του Μονάχου, Georg Ludwig von Maurer (1790-1872)⁷², ο οποίος έπαιξε ενεργό συμβουλευτικό ρόλο κατά τις προπαρασκευαστικές εργασίες της κωδικοποίησης και ο οποίος συνέταξε τα Σχέδια για τέσσερεις κώδικες σε διαφορετικά νομικά πεδία⁷³. Κατά τον 19ο αιώνα οι σπουδαιότεροι έλληνες νομικοί, οπαδοί της γερμανικής Ιστορικής Σχολής του Δικαίου, ήταν ο Παύλος Καλλιγιάς (1814-1896)⁷⁴ και ο Πέτρος Παπαρρηγόπουλος⁷⁵ (1817-1891). Ένας επίσης α-

72. Ο G.L. Maurer σπούδασε στη Χαϊδελβέργη. Το πρώτο έργο του (*Geschichte des altgermanischen namentlich altbayerischen öffentlich-mündlichen Gerichtsverfahrens*, Heidelberg, 1824) τον έκανε γενικά γνωστό.

73. Ο G.L. Maurer έζησε τρία χρόνια στην Ελλάδα, από το 1832 έως το 1834, ως μέλος του Μοναρχικού Συμβουλίου δίπλα στο Βασιλιά Όθωνα τον πρώτο. Η δραστηριότητά του ως συντάκτη των τεσσάρων κωδίκων ήταν υψίστης σημασίας.

74. Ο Παύλος Καλλιγιάς ήταν μαθητής του Eduard Gans και του Carl Friedrich von Savigny στο Βερολίνο. Συνέχισε τις νομικές σπουδές του στη Χαϊδελβέργη. Στο Πανεπιστήμιο Αθηνών δίδαξε αντικείμενα, όπως Φυσικό Δίκαιο, Διεθνές Δίκαιο, Δίκαιο των Πανδεκτών και Ρωμαϊκό Δίκαιο. Το πολύτο-

ξιόλογος έλληνας εκπρόσωπος της πανδεκτιστικής τάσης ήταν και ο Κωνσταντίνος Πολυγένης⁷⁶.

Το Σχέδιο Αστικού Κώδικα του 1874 εμφανίζει επιρροές τόσο από τον γαλλικό Code civil και τον ιταλικό Codice civile του 1865 όσο και από τον Αστικό Κώδικα του Βασιλείου της Σαξωνίας του 1863/1865.

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι του 1912 και 1913 απέφεραν στην Ελλάδα – μέσω της Συνθήκης Ειρήνης που υπογράφηκε στο Βουκουρέστι την 10η Αυγούστου 1913 – αξιόλογα εδαφικά οφέλη. Αυτό το γεγονός κατέστησε ακόμη επιτακτικότερη την ανάγκη σύνταξης ενός ενιαίου, ισχύοντος επί όλων των ελληνικών εκτάσεων, αστικού κώδικα (το έδαφος της ελληνικής επικράτειας αυξήθηκε από την έναρξη της ελληνικής ανεξαρτησίας στα τέλη της δεκαετίας του '20 κατά τον 19ο αιώνα στο μεταξύ θεαματικά). Μόλις όμως το έτος 1946 υποκαταστάθηκαν τα περιορισμένα τοπικά δίκαια και οι παραλλήλως ισχύοντες νόμοι του βυζαντινορωμαϊκού δικαίου (ius Graeco-Romanum) από έναν ενιαίο αστικό κώδικα που ίσχυε πλέον σε όλη την Ελλάδα.

3. Οι εργασίες της πρώτης επιτροπής, που συνεκλήθη με σκοπό τη σύνταξη ενός ενιαίου ελληνικού αστικού κώδικα, δεν είδε το στόχο της να πραγματοποιείται. Η εν λόγω επιτροπή ολοκλήρωσε τις εργασίες της το 1922. Σε αυτές και στη σύνταξη του Σχεδίου του 1922 μεγάλη συμβολή είχε ο γνωστός έλληνας αστικολόγος Γεώργιος Μπαλής (1879-1957). Συμμετείχε στην επεξεργασία των Γενικών Αρχών, του Δικαίου των Ενοχών και συνολικά του Ενοχικού Δικαίου⁷⁷.

μο εγχειρίδιό του «Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου» (System des Römischen Rechts) εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1848. Το έργο γνώρισε τέσσερεις εκδόσεις και σε αυτές ο Καλλιγιάς εξέτασε τις τοπικές νομικές παραδόσεις της Ελλάδας (ο τίτλος του εγχειριδίου είναι στα ελληνικά: «Σύστημα Ρωμαϊκού Δικαίου καθ' α εν Ελλάδι πολιτεύεται»). Ήταν μέλος της επιτροπής για την κωδικοποίηση του ελληνικού αστικού δικαίου. Ο Καλλιγιάς είχε αποφασιστική συμβολή στη σύνταξη του Πρώτου Σχεδίου του 1874.

75. Ο Πέτρος Παπαρρηγόπουλος σπούδασε νομικά στο Μόναχο και τη Χαϊδελβέργη. Διδάκτορας έγινε στη Χαϊδελβέργη. Από το 1845 ήταν τακτικός καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών για το Ρωμαϊκό και το Βυζαντινό Δίκαιο. Το 1848 έγινε μέλος της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής για τη σύνταξη του ελληνικού αστικού κώδικα. Το εγχειρίδιό του για το ενοχικό δίκαιο γνώρισε πολλές εκδόσεις. Τα έργα του «Σύστημα του εν Ελλάδι ισχύοντος Ρωμαϊκού Δικαίου πλην των Ιονίων Νήσων» και «Το εν Ελλάδι πλην των Ιονίων Νήσων ισχύον Αστικόν Δίκαιον» χρησιμοποιούνταν ευρέως στη νομολογία.

76. Ο Κωνσταντίνος Ε. Πολυγένης σπούδασε νομικά στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Συνέχισε τις σπουδές του στη Γερμανία. Ο Πολυγένης ήταν επίσης μαθητής του Bernhard Windscheid. Το 1895 δι-αδέχτηκε τον Πέτρο Παπαρρηγόπουλο στην έδρα του Ρωμαϊκού και Βυζαντινού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Ο Πολυγένης μετέφρασε στα ελληνικά το έργο του Windscheid Lehrbuch des Pandektenrechts. Επρόκειτο για ένα έργο που δεν περιορίστηκε στη μετάφραση, αλλά διανθίστηκε με επανειλημμένα σχόλια και αναφορές στην ελληνική νομοθεσία και νομική θεωρία. Το μεταφρασμένο στα ελληνικά εγχειρίδιο του Windscheid γνώρισε επανειλημμένες εκδόσεις.

77. Ο Γεώργιος Μπαλής σπούδασε στην Αθήνα και στο Βερολίνο. Από το 1925 ήταν τακτικός καθηγητής Αστικού Δικαίου στο Πανεπιστήμιο Αθηνών. Συνέταξε ερμηνείες του ελληνικού αστικού κώδικα, οι οποίες συνέβαλαν αποφασιστικά στην εφαρμογή αυτού του νομοθετικού έργου. Τα έργα του είναι καθοριστικής σημασίας συνολικά για την ελληνική επιστήμη του αστικού δικαίου.

Το 1930 συνεστήθη μια νέα επιτροπή αποτελούμενη από πέντε μέλη που επεξεργάστηκε περισσότερα Σχέδια. Με το συνταίριασμα αυτών των Σχεδίων ασχολήθηκε το 1938 ο Γεώργιος Μπαλής. Ο ίδιος ανέλαβε τη σύνταξη του Σχεδίου Κληρονομικού Δικαίου και της σχετικής αιτιολογικής έκθεσης.

Το κείμενο του Σχεδίου της επιτροπής, της οποίας τη διεύθυνση είχε ο Μπαλής υποβλήθηκε τελικά στο ελληνικό κοινοβούλιο. Αυτό το Σχέδιο που ολοκληρώθηκε το 1940 και δημοσιεύτηκε στις 15 Μαΐου του ίδιου έτους (Αστικός Κώδιξ)⁷⁸, τέθηκε σε ισχύ την 1η Ιουλίου 1941. Ωστόσο, ο νόμος δεν ευτύχησε να εφαρμοστεί αμέσως λόγω της γερμανικής κατοχής. Η ελαφρά επεξεργασμένη εκδοχή του τελικού Σχεδίου τέθηκε οριστικά σε ισχύ από την 23η Φεβρουαρίου 1946 ως ενιαίος ελληνικός αστικός κώδικας και έθεσε έτσι το μέχρι τότε ισχύον βυζαντινορρωμαϊκό δίκαιο (ius Graeco-Romanum) και τους παραλλήλως εφαρμοζόμενους, ήδη μνημονευθέντες τοπικούς κώδικες εκτός ισχύος⁷⁹.

Σε ό,τι αφορά τη δομή και τη διάρθρωση των θεσμών του, επιβεβαιώνει αυτό το νομοθετικό έργο την έντονη επίδραση του γερμανικού αστικού κώδικα. Η οργάνωση των πέντε βιβλίων του αστικού κώδικα έχει ως εξής: Πρώτο Βιβλίο - Γενικές Αρχές (άρθρ. 1-286)· Δεύτερο Βιβλίο - Δίκαιο Ενοχικών Σχέσεων (άρθρ. 287-496)· Τρίτο Βιβλίο - Εμπράγματο Δίκαιο (άρθρ. 947-1345)· Τέταρτο Βιβλίο - Οικογενειακό Δίκαιο (άρθρ. 1346-1709)· Πέμπτο Βιβλίο - Κληρονομικό Δίκαιο (άρθρ. 1710-2035). Το Ιδιωτικό Διεθνές Δίκαιο ρυθμίζεται στο δεύτερο κεφάλαιο του πρώτου βιβλίου (άρθρ. 4-31)⁸⁰.

4. Στη σύνταξη του αστικού κώδικα ελήφθη υπόψη ακόμη ο γαλλικός αστικός κώδικας, ο ελβετικός Κώδικας Ενοχών του 1911 και ο ελβετικός αστικός κώδικας, το γαλλο-ιταλικό Σχέδιο των Ενοχών και Συμβάσεων (Projet franco-italien de Code des Obligations et des Contrats) του 1927, όπως επίσης τα δύο Σχέδια του συγγραφικού αστικού κώδικα του 1914 έως και το 1928. Οι Γενικές Αρχές του ελληνικού αστικού κώδικα συντάχθηκαν το 1926 και κατά την επεξεργασία αποφασιστικό ρόλο είχε και ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος, ο οποίος σπούδασε στο Göttingen και το Βερολίνο.

Στην ελληνική επιστήμη του ιδιωτικού δικαίου ιδιαίτερη καταξίωση γνώρισαν κατά τον 20ο αιώνα ο Κ. Τριανταφυλλόπουλος (1881-1966), ο Γ.Σ. Μαριδάκης (1890-1979)⁸¹ και ο Παν. Ι. Ζέπος (1908-1985) ως ρωμαϊστές και αστικολόγοι. Ως ονομαστοί γνώστες τόσο του μοντέρνου ιδιωτικού δικαίου όσο και ως εκπρόσωποι

78. Νόμος αρ. 2250 της 15ης Μαρτίου 1940.

79. Σε αυτό το σημείο επισημαίνουμε ότι τα εκκλησιαστικά δικαστήρια του Οικουμενικού Πατριαρχείου με έδρα την Κωνσταντινούπολη (Istanbul) χρησιμοποιούσαν την Εξάβιβλο του Κωνσταντίνου Αρμενόπουλου μέχρι το 1923 ως ισχύον δίκαιο.

80. Ας επισημανθεί ότι ο Κώδικας Πολιτικής Δικονομίας που τέθηκε σε ισχύ το 1971 αλλά και το Σύνταγμα του 1975 τροποποίησαν ή έθεσαν εκτός ισχύος κάποια άρθρα του αστικού κώδικα.

81. Ο Γ.Σ. Μαριδάκης από το 1933 δραστηριοποιήθηκε ως μέλος της επιτροπής σύνταξης. Ήταν υπεύθυνος για τη σύνταξη των Γενικών Αρχών του ελληνικού αστικού κώδικα.

ουσιαστικά και της γερμανικής πανδεκτιστικής επιστήμης άσκησαν μεγάλη επίδραση κατά την προπαρασκευή του ελληνικού αστικού κώδικα και επηρέασαν κατόπιν αποφασιστικά την ερμηνεία αυτού του νομοθετικού έργου. Η επεξεργασία και σύνταξη των Γενικών Αρχών του ελληνικού αστικού κώδικα συνδέθηκε με το όνομα του Γ.Σ. Μαριδάκη, ο οποίος το 1933 έγινε μέλος της επιτροπής σύνταξης.

5. Σε μερικές περιφέρειες της σημερινής ελληνικής επικράτειας ο γαλλικός Code de commerce ίσχυε ως πηγή του δικαίου σε εμπορικά θέματα πολύ πριν την απόκτηση της ανεξαρτησίας. Μετά την ανεξαρτησία δημοσιεύτηκε το 1835 ο εμπορικός κώδικας (Εμπορικός Κώδικας) του ελληνικού βασιλείου. Και αυτός ο κώδικας ήταν επηρεασμένος λόγω της δημιουργηθείσης ήδη παράδοσης στις υπονοούμενες περιοχές από τον γαλλικό εμπορικό κώδικα. Ο δεύτερος, ισχύων και σήμερα με εκτεταμένες εντούτοις αλλαγές εμπορικός κώδικας ψηφίστηκε το 1874. Ο νόμος για το θαλάσσιο εμπόριο δημοσιεύτηκε το 1958.

Ο ελληνικός εμπορικός κώδικας μεταβλήθηκε επανειλημμένα στις αρχές του 20ου αιώνα, κυρίως στην περιοχή του δικαίου των αξιογράφων και του δικαίου του ανταγωνισμού. Αλλά και αργότερα υπέστη ο ελληνικός εμπορικός κώδικας αλλαγές, οι οποίες σε μεγάλο μέρος υπαγορεύτηκαν από την είσοδο της Ελλάδας το 1981 στην Ευρωπαϊκή Οικονομική Κοινότητα.

V. Τελικές παρατηρήσεις

1. Η δημιουργία ενός κοινού ευρωπαϊκού δικαίου, του *ius commune* *Euro-
paeum*, συνιστά τη σημαντικότερη πρόκληση των επομένων δεκαετιών για την σε κοινή βάση αναπτυσσόμενη Ευρώπη. Θα πρέπει να εξαρθεί το γεγονός ότι η δημιουργία αυτού του δικαίου δεν είναι μόνο καθήκον των κρατών - μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Προϋπόθεση για να καταστεί κάτι τέτοιο δυνατό, είναι η εκ βαθέων επεξεργασία και παρουσίαση των κοινών ιστορικών καταβολών των εννόμων τάξεων των χωρών της Ευρώπης στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου. Το *ius commune* (*privatum*) *Euro-
paeum* λειτουργεί ως πρότυπο και για την διατοπική εναρμόνιση των δικαίων εκτός της Ευρώπης. Αυτή η τάση διαφαίνεται ήδη κυρίως στη Κεντρική και Νότια Αμερική, αλλά ακόμη και στην Ασία.

Την κοινή βάση του ιδιωτικού δικαίου στην Ευρώπη παρέχει σε πρώτο βαθμό το ρωμαϊκό δίκαιο και η ρωμαϊκή παράδοση. Αμφότερα σφράγισαν κατά το μεσαίωνα και τους νεότερους χρόνους την έννομη τάξη των περισσότερων ευρωπαϊκών χωρών – βεβαίως σε διαφορετική κάθε φορά έκταση –, επηρέασαν δε και τις χώρες του Common law (Αγγλία, Ιρλανδία). Παράλληλα παρείχε το ρωμαϊκό δίκαιο κατά τους νεότερους χρόνους, εν μέρει λόγω της αποικιοκρατίας, τη βάση της έννομης τάξης στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου και σε περιοχές ή κράτη εκτός της Ευρώπης. Ακόμη και στις μέρες μας είναι το μεγαλύτερο μέρος των ευρωπαϊκών κρατών και ένας μεγάλος αριθμός χωρών εκτός Ευρώπης επηρεασμένες από το ρωμαϊ-

κό δίκαιο και τη ρωμαϊκή παράδοση. Αυτή η πολιτισμική ταυτότητα δεν περιορίζεται μόνο στην Ευρώπη, αλλά προσδιορίζει τη νομική υπόσταση πολλών μη ευρωπαϊκών κρατών και περιοχών.

2. Μια εμβάθυνση της νομικής ερμηνείας σε αυτό τον τομέα ενδιαφέρει ιδιαίτερα τις χώρες της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης, μεταξύ αυτών και την Ουγγαρία. Η τελευταία καλλιεργούσε για αιώνες τις σχέσεις με τις έννομες τάξεις κυρίως των γερμανόφωνων κρατών. Η ουγγρική έννομη τάξη ανέπτυξε όμως μια αξιόλογη επίδραση και εκτός των συνόρων του ιστορικού ουγγρικού βασιλείου. Ενόψει αυτής της διαπίστωσης θα πρέπει να τονισθεί για άλλη μια φορά η σημασία του *Tripartitum opus iuris consuetudinarii in clyti refni Hungariae, partiumque eidem annexarum* του István Werböczy.

Η επιβίωση και πολυδιάστατη ιστορική επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου δεν θα πρέπει λοιπόν ποτέ να λησμονείται. Ο λόγος είναι ότι η ρωμαϊκή παράδοση είναι ένας από τους βασικούς δείκτες προσανατολισμού της ευρωπαϊκής μας ταυτότητας. Επιπλέον η ρομανιστική εκτίμηση των πραγμάτων άσκησε τη μεγαλύτερη επίδραση στον τρόπο διαμόρφωσης της συνολικής ιστορίας του ιδιωτικού δικαίου. Η σύγχρονη επίδραση του ρωμαϊκού δικαίου καταδεικνύει ότι το τελευταίο δεν περιόρισε την εμβέλειά του μόνο στην Ευρώπη.

Η σημασία της ρομανιστικής αντίληψης φαίνεται και από το γεγονός ότι ακόμη και σήμερα η ρωμαϊκή δογματική αποτελεί τη βάση γενικά της νομικής ερμηνείας, και μάλιστα ισχύει ακόμη και σε χώρες, όπως η Ουγγαρία, οι οποίες δεν υποδέχτηκαν το ρωμαϊκό δίκαιο *in complexu* ή *in globo*. Πέραν πάσης αμφιβολίας είναι συνεπώς ότι το ρωμαϊκό δίκαιο και η ρωμαϊκή παράδοση συγκαθορίζουν αποφασιστικά το υπό γέννηση *ius commune* (*privatum*) *Europaeum*.

Η ρομανιστική προσέγγιση συμβάλλει, αν μη τι άλλο, στο να αποκτήσουν οι έννομες τάξεις στην περιοχή του ιδιωτικού δικαίου των χωρών της Ευρώπης αλλά και εκτός αυτής μια κοινή οπτική γωνία με την οποία θα χειρίζονται τη νομική ερμηνεία. Με την αξιοποίηση του ρωμαϊκού δικαίου ως συνεκτικού κρίκου θα ενισχυθεί και η συνέχεια της επιστημονικής έρευνας. Υπό το πρίσμα αυτό, όπως αφήνει να εννοηθεί και το γνωστό έργο του René David, οι επιμέρους ιστορικές παραδόσεις δεν μπορεί παρά να παίζουν ένα περιθωριακό ρόλο. Οι τελευταίες είναι βέβαια υπεύθυνες για τη διαίρεση των εθνικών εννόμων τάξεων σε δικαιοτικές οικογένειες („*familles juridiques*»), αλλά αυτή η κατάτμηση μάλλον υπερεκτιμάται. Η παραγνώριση των κοινών ριζών του ιδιωτικού δικαίου στο ρωμαϊκό δίκαιο οδήγησε μεταξύ των άλλων κάποτε και στη διαμόρφωση μιας ακόμη αυτόνομης οικογένειας της λεγόμενης «οικογένειας των σοσιαλιστικών δικαίων». Ενόψει όμως της πολιτικής μεταβολής και της εξαιτίας αυτής της τελευταίας υποχώρησης της πολιτικής έντασης μεταξύ των κρατών όλου του κόσμου, η τελευταία ομαδοποίηση δικαίων θα πρέπει να θεωρηθεί μάλλον ως παρωχημένη πλέον.